O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI' XALI'Q BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

A`JINIYaZ ATI'NDAG`I' NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALI'Q INSTITUTI'

Geografiyani' woqi'ti'w metodikasi' kafedrasi'

Ta'biyattani'w ha'm geografiya fakulteti

Geografiyani' woqi'ti'w metodikasi' ta'lim bag`dari'ni'n`

4-A kurs studenti Yeshberdieva Inkardi'n`

PITKERIW QA`NIGELIK JUMI'SI'

TEMA: Aral ten`izi suwlari'ni'n` qurg`awi'na baylani'sli' ta`biyiy komplekslerinin` wo'zgeriwi ha`m geografiya sabag`i'nda woqi'ti'w

Ilimiy basshi': doc. Jalg`asbaev J.

NO`KIS – 2015

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakultet dekani’: doc. Saparov A.

Kafedra basli’g`i’: doc. Gaypova R.

Ilimiy basshi’: doc. Jalg`asbaev J.

Tema: Aral ten`izi suwlari’ni’n` qurg`awi’na baylani’sli’ ta`biyiy komplekslerinin` wo’zgeriwi ha`m geografiya sabag`i’nda woqi’ti’w

Pitkeriw qa`nigelik jumi’si’n jazi’wshi’: Yeshberdieva Inkar

Ma`mleketlik attestaciya komissiyasi’ni’n` qarari’:

Yeshberdieva Inkardi’n` pitkeriw qa`nigelik jumi’si’na «___________________» bahasi’ qoyi’lsi’n.

MAK basli’g`i’: ___________________________

MAK ag`zalari’: ___________________________

Tema: Aral ten`izi suwlari'ni'n` qurg`awi'na baylani'sli' ta`biyiy komplekslerinin` wo'zgeriwi ha`m geografiya sabag`i'nda woqi'ti'w

R E J E

1. Kirisiw…………………………………...…………………………………..…

1-BAP. 1.1. XIX a`sirdin` yekinshi yari'mi'nda Aral ten`izi izertlewlerinin` qi'sqasha tariyxi'………………………………………………………………..

1.2.. XX a`sir dawami'ndag`i' Aral ten`izi ha`m woni'n` jag`alawlari'ni'n` izertleniwi…………………………………………………………………………

1.3. Aral ten`izinin` ta`biyati' ha`m woni'n` jag`alawlari'ni'n` payda yetiwshi tiykarg`i' faktorlar………..………..……………………………….…………...……

1.4. Tu`slik Aral jag`alawlari'ni'n` topi'raq qatlamlari'ni'n` shorlani'w qubi'li'si'…………………………………………………….………………………

2-BAP. Tu`slik Aral jag`alawlari'ni'n` ta`biyiy komplekslerinin` ha`zirgi jag`dayi'…………………………………………………………………………..

2.1. Ko`l-batpaqli'q ha`m gidrografiyali'q tarmaq suwlari'ni'n` wo'zgeriwi………..

2.2. Jer asti' suwlari', gidromorfli' topi'raq qatlamlari'ni'n` ha`m ha`zirgi del`ta territoriyalari'nda duz komplekslerinin payda boli'wi' ha`m rawajlani'wi'……………………………………………………………………..…

2.3. Delta wo'simlik ha`m haywanat du`n`yasi'ni'n`, klimatli'q jag`daylardi'n`, ha`m A`miwda`rya del`tasi'ndag`i' jer rel`efinin` wo'zgeriwi……………..………...……...

3-bap Aral ten`izi suwi'ni'n` qayti'wi'na baylani'sli' woni'n` ekologiyali'q, socialli'q ha`m ekonomikali'q ta`sirleri …………………………………………………………

3.1. Aral boyi' ekologiyasi' wo'zgeriwin geografiya sabag`i'nda woqi'ti'w………..

9. Juwmaqlaw……………………………………………………………………….

10. Paydalani'lg`an a`debiyatlar……………………………………………………

XX a`sirdin` 50-ji'llari'nan keyin, A`miwda`rya ha`m Si'rda`rya ag`i'n suwlari'ni'n` joqari'dan retlestiriliwi na`tiyjesinde Aral ten`izi suwi'ni'n` qa`ddi tez pa`t penen qayti'p basladi'. Ten`iz suwi'ni'n` qayti'wi' A`miwda`rya ha`m Si'rda`ryani'n` to`mengi bo`limlerinde buri'n rawajlang`an ha`m geografiyali'q tarqalg`an barli'q ta`biyiy kompleksler, suw mug`dari'ni'n` jetispewi na`tiyjesinde ten`iz suwi'nda ha`m da`rya del`talari'nda pu`tkilley wo'zgeriske ushi'radi'.

Jumi'sti'n` aktualli'g`i': O`zbekistan ma`mleketinin` Worta Aziya suw-paxtashi'li'q ilim izertlew instituti', SOPS ha`m basqada Akademiyali'q ilimiy izertlew institutlari' ta`repinen 2000-ji'lg`a shekemgi Aral ten`izi suwi'ni'n` qayti'w boljawi'n ha`m ten`iz jag`alawlari'ndag`i' payda boli'wshi' ta`biiy wo'zgerislerdi boljaw ma`selelerin ilimpazlar wo'z aldi'na maqset yetip qoydi'.

Jumi'sti'n maqseti həm wazi'ypalari'. Bul bakalavr jumi'sta Aral ten`izi suwlari'ni'n` qayti'wi', da`rya ag`i'n suwlari'ni'n` joqari'dan retlestiriliwi na`tiyjesinde payda bolg`an ha`r qi'yli' ekologiyali'q wo'zgerislerdi izertlegen ilimpazlardi'n` ilimiy miynetleri, toplamlari' ha`m sonday-aq jurnallarda shi'g`ari'lg`an, internet tarmag`i'ndag`i' Aral mashqalalari'na arnalg`an maqalalardi' tallaw ha`m woni'n` na`tiyjesinde juwmaq shi'g`ari'ldi'.

Bakalavr jumi'si'ni'n` du`zilisi. Bul jumi's kirisiw, tiykarg`i' 3 baptan, 8 bo`limnen, juwmaqlawdan həm paydalang`an ədebiyatlardan turadi'.

Kirisiw, 1-bap XIX a`sirdin` yekinshi yari'mi'nda Aral ten`izi izertlewlerinin` qi'sqasha tariyxi', XX a`sir dawami'ndag`i' Aral ten`izi ha`m woni'n` jag`alawlari'ni'n` izertleniwi, Aral ten`izinin` ta`biyati' ha`m woni'n` jag`alawlari'ni'n` payda yetiwshi tiykarg`i' faktorlar, Tu`slik Aral jag`alawlari'ni'n` topi'raq qatlamlari'ni'n` shorlani'w qubi'li'si'.

2-bap Tu`slik Aral jag`alawlari'ni'n` ta`biyiy komplekslerinin` ha`zirgi jag`dayi', ko`l-batpaqli'q ha`m gidrografiyali'q tarmaq suwlari'ni'n` wo'zgeriwi, Jer asti' suwlari', gidromorfli' topi'raq qatlamlari'ni'n` ha`m ha`zirgi del`ta territoriyalari'nda duz komplekslerinin` payda boli'wi' ha`m rawajlani'wi', del`ta wo'simlik ha`m haywanat du`n`yasi'ni'n`, klimatli'q jag`daylardi'n`, ha`m A`miwda`rya del`tasi'ndag`i' jer rel`efinin` wo'zgeriwi.

3-bap Aral ten`izi suwi'ni'n` qayti'wi'na baylani'sli' woni'n` ekologiyali'q, socialli'q ha`m ekonomikali'q ta`sirleri, Aral boyi' ekologiyasi' wo'zgeriwin geografiya sabag`i'nda woqi'ti'w, juwmaqlaw, paydalani'lg`an a`debiyatlar.

Bakalavr jumi'si'ni'n` u`yrengenlik dərejesi: Aral ten`izi basseyni a`yyemgi awi'l xojali'q region boli'p, yag`ni'y bul wo'z gezeginde Worta Aziyadag`i' yen` da`slepki suwg`ari'li'p jer maydanlari' boli'p yesaplanadi'. A`miwda`rya, Si'rda`rya ha`m Zarafshan del`talari'nda (b.e.sh. 4-2 shekemgi era da`wirlerinde) suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari' payda boli'p, Zarafshan ha`m Qashqada`rya del`talari'nda b.e.sh 1 a`sirlerde wortasha 600 mi'n` gektarg`a jetken. Aral ten`izi suwi'ni'n` qa`ddi toqtawsi'z tu`sip bari'wi', ten`izdin` uli'wma 85-90 % qurg`awi'na, wo'z gezeginde bir pu`tin ten`izdin` u`sh bo`limge bo`liniwine ali'p kelip, qorshag`an wortali'qqa, Aral ten`izin territoriyalarg`a, barli'q ta`biyiy komplekslerine wo'z ta`sirin tiygizbekte.

Izertlew obekti: Adamzat ja`miyetinin` jasaw, rawajlani'w da`wrinde ekologiyali'q qa`wipsizligin ta`miynlew ha`zirgi waqi'tta yen` aktual mashqalalardi'n` biri boli'p yesaplanadi'. Soni'n` bir mi'sali' boli'p Aral regioni'ndag`i' antropogenlik rawajlani'wdi'n` ta`siri na`tiyjesinde payda bolg`an ekologiyali'q dag`dari's ha`m woni'n` ekonomikali'q, socialli'q ta`siri tek g`ana Qaraqalpaqstan Respublikasi'na yemes, uli'wma Worta Aziya masshtabi'nda tarqalg`ani'n yesapqa alg`ani'mi'z za`ru`r.

Bakalavr jumi'sti'n` tiykarg`i' izertlew obekti Qaraqalpaqstan Respublikasi' ekotizimlerin u`yreniw, Aral ten`izi mashqalalari'ni'n` payda boli'w sebepleri, təbiyiy komplekslerinin` wo'zgeriw mashqalalari'.

Bul pitkeriw jumi'si'mdi' jazi'wda O`zbekistan Respublikasi' Prezidenti I.A.Karimovti'n miynetlerinen, O`zbekistan Ilimler Akademiyasi' Qaraqalpaqstan bo`limi arxiv materiallari'nan paydalandi'm.

K i r i s i w

XX a`sirdin` 50-ji'llari'nan keyin, A`miwda`rya ha`m Si'rda`rya ag`i'n suwlari'ni'n` joqari'dan retlestiriliwi na`tiyjesinde Aral ten`izi suwi'ni'n` qa`ddi tez pa`t penen qayti'p basladi'. Ten`iz suwi'ni'n` qayti'wi' A`miwda`rya ha`m Si'rda`rya to`mengi bo`limlerinde buri'n rawajlang`an ha`m geografiyali'q tarqalg`an barli'q ta`biyiy kompleksler, suw mug`dari'ni'n` jetispewi na`tiyjesinde ten`iz suwi'nda ha`m da`rya del`talari'nda pu`tkilley wo'zgeriske ushi'radi'.

Sonli'qtan da bul wo'zgerislerdi izertlew wolardi'n` aldi'n ali'w maqsetinde 1975 ji'ldi'n` aqi'ri' 1976 ji'ldi'n` basi'nda, Moskva qalasi'nda ma`mleketlik ilim ha`m texnika boyi'nsha komitetinde «Aral ten`izi suwi'ni'n` qa`ddinin` wo'zgeriwi, woni'n` qorshag`an wortali'qqa ta`siri ha`m ekonomikali'q jag`dayi'» haqqi'nda arnawli' komissiya du`zildi. Bul komissiya qurami'nda 25-ilimiy, jobali' ha`m wo'ndiris mekemeleri qatnasi'p bularg`a uli'wma 32-qa`nigelik tarawi'ndag`i' ilimpazlar qatnasti'. (I. P. Gerasimov, N. T. Kuznecov, 1981j).

Aral ten`izinin` uli'wma sol waqi'ttag`i' jag`dayi'na baylani'sli' ilimpazlar ta`repinen to`mendegi bag`darlar boyi'nsha komissiya wo'z jumi'si'n basladi'.

1. Aral ten`izi suwi'ni'n` ta`biyiy qayti'wi'na baylani'sli' ten`izdin` suw mug`dari' balansi'n ani'qlaw.

2. 1961 ji'ldan keyin Aral ten`izi suwi'ni'n` qayti'wi'na baylani'sli' suw balansi'ni'n` wo'zgeriwi, ten`iz suwi'ni'n` uli'wma jag`dayi' ha`m ten`iz jag`alawlari'ndag`i' payda bolg`an ta`big`i'y komplekslerdin` wo'zgeriwin izertlew.

3. Aral ten`izine keyingi ji'llarda yeki da`rya suwi'ni'n` kelip tu`siw suw mug`dari'n ani'qlaw (irrigaciya, xali'qti' suw menen ta`miynlew, mal sharwashi'li'g`i' ha`m xali'q xojali'g`i' ushi'n suw mug`dari').

4. Aral ten`izi suwi'ni'n` qa`ddinin` to`menleniw jag`dayi'n boljaw.

5. Aral ten`izi suwi'ni'n` qayti'w mu`mkinshiliklerin sali'sti'rmali' toqtati'w boyi'nsha is-ilajlar islep shi'g`i'w ha`m woni' retlestiriw.

6. Aral ten`izine kelip tu`siwshi suw mug`dari'ni'n` ko`lemine qaray woti'ri'p Aral ten`izi suwi' qayti'wi'na baylani'sli' payda boli'wshi' ta`biyiy wortali'qti'n` wo'zgeris boljawlari'n islep shi'g`i'w.

O`zbekistan ma`mleketinin` Worta Aziya suw-paxtashi’li’q ilim izertlew instituti’, SOPS ha`m basqada Akademiyali’q ilimiy izertlew institutlari’ ta`repinen 2000 ji’lg`a shekemgi Aral ten`izi suwi’ni’n` qayti’w boljawi’n ha`m ten`iz jag`alawlari’ndag`i’ payda boli’wshi’ ta`biyiy wo’zgerislerdi boljaw ma`selelerin ilimpazlar wo’z aldi’na maqset yetip qoydi’.

Bul komissiya jumi’slari’na O`zbekistan Ilimler Akademiyasi’ni’n` Qaraqalpaqstan filiali’ni’n` ta`biyatti’ izertlew kompleks instituti’ni’n` ilimpazlari’ da wo’z ilimiy jumi’slari’ menen aktiv qatnasti’. Bul ilimpazlar tiykari’nan joqari’da ko`rsetilgen komissiya jumi’slari’na to`mendegi u`sh bag`dar mashqalalari’ boyi’nsha jumi’s isledi:

1. Aral ten`izi suw rejiminin` gidrologiyali’q, gidroximiyali’q, gidrobiologiyali’q jag`daylari’n izertlew ha`m wolardi’n` ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’na baylani’sli’ wo’zgeriw da`rejesin ilimiy jaqtan da`lillew.

2. Ten`izdin` suw qaytqan territoriyalari’nda ha`m tu`slik Aral jag`alawlari’nda ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’na baylani’sli’, qorshag`an wortali’q jag`daylari’ni’n` wo’zgeriw mu`mkinshiligin u`yreniw ha`m izertlew.

3. Aral ten`izi suw ha`m A`miwda`ryani’n` ag`i’n suwlari’ni’n` az boli’wi’na baylani’sli’ payda bolg`an gidrologiyali’q, geoximiyali’q ha`m basqada wo’zgerisler na`tiyjesinde payda boli’wshi’ socialli’q-ekonomikali’q aqi’betlerdin` payda boli’wi’ mu`mkinshilikleri ha`m wolardi’n` aldi’n ali’w bag`darlari’ boyi’nsha.

Aral regioni’ ha`m Worayli’q Aziya regioni’n`da ekologiyali’q jag`daydi’ du`zew maqsetinde O`zbekistan hu`kimeti ha`m ilimpazlari’ ta`repinen bir qansha jumi’slar islenbekte. Sonli’qtan da prezident I. Karimov ta`repinen Aral jag`alawlari’ndag`i’ ekologiyali’q jag`daylardi’ turaqlasti’ri’w, ekonomikali’q rawajlani’w ha`m de xali’qti’n` socialli’q jag`daylari’n ha`m den sawli’qlari’n saqlaw maqsetinde bir qansha ma`mleketlik proektler islenbekte. Soni’n` menen bir qatarda xali’qarali’q sho`lkemler de bul ma`selede ko`plep ja`rdem bermekte. Mi’sali’, Aral ten`izin qutqari’w boyi’nsha xali’q arali’q fond, Aral basseyni boyi’nsha proektlerdi basqari’w sho`lkemi, sonday-aq Araldi’ qutqari’w boyi’nsha xali’qarali’q fondi’ni’n` No`kis filiallari’ jumi’s islemekte. Bul proektler boyi’nsha ha`zirgi waqi’tta, birinshiden A`miwda`rya del`tasi’nda ha`r qi’yli’ kishi ko`lemdegi ko`l maydanlari’n

payda yetiw (150 mi’n` gektardan aspag`an jer maydani’). Sonday-aq Aral ten`izinin` suwi’ qaytqan territoriyalari’nda jergilikli wo’simliklerdi yegiw. Soni’n` menen birge ha`zirgi waqi’tta 10-15 ji’lg`a arnalg`an Aral jag`alawlari’ni’n` xalqi’na socialli’q ja`rdem beriw boyi’nsha arnawli’ proektler islenip, bul proektlerdin` tiykarg`i’ maqsetleri Aral boyi’ndag`i’ jasawshi’ xali’qlarg`a fermer xojali’qlari’, jeke menshik wo’ndiris ka`rxanalari’n du`ziw, mal sharwashi’li’g`i’n rawajlandi’ri’w, soni’n` menen birge ha`r qi’yli’ taraw boyi’nsha xali’qqa xi’zmet ko`rsetiw proektleri islenbekte.

Bul bakalavr jumi’sta Aral ten`izi suwlari’ni’n` qayti’wi’, da`rya ag`i’n sulari’ni’n` joqari’dan retlestiriliwi na`tiyjesinde payda bolg`an, ha`r qi’yli’ ekologiyali’q wo’zgerislerdi izertlegen ilimpazlardi’n` ilimiy miynetleri, toplamlari’ ha`m sonday-aq jurnallarda shi’g`ari’lg`an, internet tarmag`i’ndag`i’ Aral mashqalalari’na arnalg`an maqalalardi’ tallaw ha`m woni’n` na`tiyjesinde juwmaq shi’g`ari’ldi’.

1.1. XIX a`sirdin` 2-yari’mi’nda Aral ten`izi jag`alawlari’n izertlewdin` qi’sqasha tariyxi’

Aral ten`izine ha`m woni’n` jag`alawlari’na birinshi geografiyali’q izertlewler 1848-1849 ji’llari’ wori’s ilimpazi’ ha`m a`skeriy basshi’ S.I.Butakov ta`repinen sho`lkemlestirildi. Keyingi waqi’tlari’ bul ilimpazdi’ Aral ten`izi ha`m jag`alawlari’n izertlewshi birinshi G`MagellanG` dep atadi’. Bul izertlew tiykarlari’nda Aral ten`izinin` gidrografiyali’q jag`daylari’, kartografiyali’q materiallar ha`m soni’n` menen birge ten`iz jag`alawlari’ni’n` fizikali’q geografiya, geologiya ha`m geobotanika mag`li’wmatlari’ ji’ynaldi’.

Usi’ mag`li’wmatlardi’n` tiykari’nda ilimpaz A.I.Butakov Aral ten`izi suwi’nda ha`m woni’n` jag`alawlari’ndag`i’ payda boli’wshi’ zan`li’qlardi’ ashi’p berdi. En` da`slep, bul ilimpazdi’n` izertlewleri boyi’nsha Aral jag`alawlari’ni’n` topi’raq qatlamlari’ni’ qurami’na baylani’sli’ tariyxi’y zan`li’qlardi’ ashi’p da`rya suwi’ menen keliwshi, qum ha`m sazli’ i’laylardi’n`, sonday-aq ten`iz suw tolqi’ni’ ja`rdeminde payda boli’wshi’ jag`a rel`eflerin toli’q ani’qlap berdi. Soni’n` menen

birge del`ta territoriyalari'ndag`i' payda bolg`an jer rel`efi xarakterin toli'q ani'qlap, wolardi'n` rawajlani'w mu`mkinshiliklerin ko`rsetip berdi (Butakov, 1950 j).

Aral ekspediciyasi' tamam bolg`annan keyin A.I.Butakovti'n` basshi'li'g`i'nda birinshi ma`rte Aral ten`iz suwi'ni'n` gidrografiyali'q kartasi' du`zilip, woni' 1850-ji'li' baspadan shi'g`ardi'. Soni'n` menen birge A.I.Butakov 1855-ji'lg`a kelip, qaytadan Aral ten`izi jag`alawlari'n izertlep, bunda tiykari'nan Si'rda`rya del`tasi'ni'n` fizikali'q-geografiyali'q ta`biyati'n ha`m woni'n` tariyxi'y kelip shi'g`i'w jag`daylari'n izertledi. Sonday-aq 1858-59 ji'llari' bul ilimpazdi'n` basshi'li'g`i'nda birinshi ma`rte A`miwda`ryani'n` to`mengi bo`limlerin izertlep, da`rya boyi'nsha No`kis qalasi'na shekem ekspediciya sho`lkemlestirilgen. Izertlew jumi'slari' na`tiyjesinde bul ilimpazdi'n` mag`li'wmati' boyi'nsha, ha`r ji'li' A`miwda`rya del`tasi' wortasha 200-300 metr ten`izdin` ishki bo`limine qarap sali'sti'rmali' tegis allyuvial topi'raq qatlamlari'n payda yetetug`i'nli'g`i'n da`lileydi. Bul ilimpaz birinshi ma`rte wo'z jumi'si'nda 1872 j. Aral ten`iz jag`alawlari'ni'n` geologiyali'q ha`m geomorfologiyali'q ayi'rmashi'li'qlari'n xarakterlep beredi. Yag`ni'y, A.I.Butakovti'n` ilimiy miynetleri boyi'nsha Aral ten`izi jag`alawlari'n tiykari'nan to`rt rayong`a bo`ledi:

1. Aral ten`izinin` arqa rayonlari'
2. Aral ten`izinin` bati's rayonlari'
3. Aral ten`izinin` shi'g`i's rayonlari'
4. Aral ten`izinin` tu`slik rayonlari'.

XIX-a`sirdin` 50-ji'llari'nda Tu`rkistan tegisliginin` ta`biyati'n u`yreniw ushi'n birinshi ma`rte ilimiy ekspediciya sho`lkemlestiriledi. Bul ilimiy ekspediciya wori's ilimler-akademiyasi' ta`repinen sho`lkemlestirilip buni'n` qurami'nda tiykari'nan zoolog N.A.Severcov ha`m botanik I.G.Borshov ilimpazlari' kiredi. Bul ilimpazlar ilimiy izertlew jumi'slari' waqti'nda Aral ten`izinin` arqa ha`m bati's jag`alawlari'ndag`i' fizikali'q-geografiyali'q baqlawlar ju`rgizilip, soni'n` menen bir qatarda 1857-1858-ji'llardi'n` wo'zinde Aral ten`izi suwlari'ni'n` a`ste aqi'ri'n qayti'w mu`mkinshiliginin` bar yekenligin da`lileydi. (Severcov, 1873-j).

1873-ji'li' Rossiya qurami'na Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n` kiriwi, wo'z gezeginde wori's ilimpazlari' ta`repinen bul territoriyalarda ilimiy jumi'slardi'n`

turaqli’ wo’tiwine ha`m soni’n` menen birge a`skeriy maqsettegi, yag`ni’y topografiyali’q karta du`ziw boyi’nsha jumi’slar ali’p bari’ladi’. 1874-ji’li’ «Peterburg ta`biyatti’ izertlew» mekemesi menen, rus geografiyali’q ja`miyeti qollap quwatlawi’nda Aral, Kaspiy jag`alawlari’na yeki u`lken quramdag`i’ ekspediciya sho`lkemlestiriledi.

Aral ten`izinin` tu`slik ha`m tu`slik-shi’g`i’s jag`alawlari’nda bul ekspediciyani’n` «A`miwda`rya» dep atalg`an ekspediciya qurami’na kirip wori’s ilimpazi’ N.A.Severcov basqaradi’. (1874-1875-j). Soni’n` menen bir qatarda Aral ten`izi tu`slik jag`alawlari’n ha`m A`miwda`rya del`talari’n bunnan basqada wori’s ilimpazi’ A.V.Kaul`bars (1873-1880j) izertlep təbiyiy kompleksler haqqi’nda ko`plegen mag`li’wmatlar jazg`an.

XIX-a`sirdin` keyingi ji’llari’nda Aral jag`alawlari’n ilimpazlar ta`repinen izertlew bir qansha pa`seyip, biraqta 1889 ji’llari’ Si’rda`rya del`talari’n arnawli’ ekspediciya kelip izertlew mu`mkinshilige iye boladi’.

1.2. XX a`sirdin` baslari’ ha`m dawami’nda Aral ten`izi ha`m woni’n` jag`alari’n izertlewdin` qi’sqasha tariyxi’

XX a`sirdin` basi’nda Rossiya ma`mleketi wo’zinin` rawajlani’w da`wirinde sali’sti’rmali’ bir qansha jetiskenliklerge jetisip, uli’wma ilim-izertlew jumi’slari’nda Qazaqstan ha`m Worta Aziya ma`mleketlerinin` ta`biyiy geografiyali’q izertlewlerine bir qansha itibar bo`ledi. Soni’n` tiykari’nda 1897-ji’ldan baslap Tashkent qalasi’nda wori’s geografiyali’q ja`miyetinin` Tu`rkistan bo`limi sho`lkemlestirilip, bul bo`limge tiykari’nan wori’s ilimpazi’ L.S.Berg basshi’li’q qi’ldi’. Bul ilimpaz ta`repinen Aral ten`izi ha`m jag`alawlari’ territoriyalari’ni’n` fizikali’q-geografiyali’q izertlewlerin 1899-ji’ldan baslap 1908-ji’lg`a shekem dawam yetti. Bul da`wirlerde ilimpaz ta`repinen Aral ten`izi jag`alawlari’ni’n` morfologiyasi’ haqqi’ndag`i’ ilimiy miynetleri u`lken a`hmiyetke iye boldi’. ( L.S.Berg, 1908j). Wori’s ilimpazi’ L.S.Berg ta`repinen birinshi ma`rte Aral ten`izi ha`m woni’n` jag`alawlari’n morfologiyali’q sali’sti’ri’w usi’li’ arqali’ izertlep, ten`iz jag`alawlari’ni’n` ha`r

qi’yli’ bo`limlerinde suw asti’ jag`alawlari’ni’n` quri’li’si’ni’n` ha`m uli’wma jag`dayi’ haqqi’nda teren`irek da`lillep berdi.

Ha`zirgi waqi’tlari’ L.S.Berg ta`repinen paydalang`an usi’l ko`pshilik ha`zirgi waqi’ttada ilimpazlar ta`repinen ten`iz jag`alawlari’ni’n` tiplerin izertlew ushi’n ken`nen paydalani’ladi’. Sonli’qtan da, L.S.Bergtin` Aral ten`izinin` jag`alawlari’ni’n` geomorfologiyali’q xarakteristikasi’ ha`zirge shekem ilimpazlar ta`repinen ta`n ali’nadi’. (Berg, 1908-j.). Bul ilimpaz Aral ten`izi jag`alawlari’ni’n` payda yetiwshi tiykarg`i’ faktorlardi’ to`mendegi to`rt gruppag`a bo`ledi:

1. Ten`iz suwi’ni’n` tolqi’n ku`shi.

2. Ten`iz suwi’ni’n` qa`ddinin` wo’zgeriwi.

3. Ten`iz suwi’na ta`sir yetiwshi ten`iz suwi’ni’n` ag`i’si’, samaldi’n` ku`shi ha`m muzli’qlardi’n` payda boli’wi’.

4. Ten`iz jag`alawlari’ni’n` topi’raq qatlamlari’ni’n` qurami’.

Bul ilimpazdi’n` izertlewleri tiykari’nan, Aral ten`izi jag`alawlari’ni’n` morfologiyali’q xarakterin ani’qlawg`a ja`rdem beredi. Aral ten`izi ha`m Aral ten`izi jag`alawlari’n ilimiy jaqtan izertlew ha`m ekonomikali’q jaqtan u`yreniw 1905-ji’li’ Tashkent qalasi’na temir joldi’n` keliwi menen baylani’sli’ boli’p yesaplanadi’. Sog`an baylani’sli’ 1906-1915-ji’llari’ Aral ten`izin ha`m woni’n` jag`alawlari’n izertley ushi’n bir neshe ilimiy ekspediciyalar sho`lkemlestiriledi. ( N.A.Dimo, 1913j.). Soni’n` menen bir qatarda, Aral ten`izin ha`m woni’n` jag`alawlari’ni’n` geologiyasi’n izertlew ushi’n wori’s ilimpazi’ A.D.Arxangel`skiy (1912-j) ha`m basqalar ilimiy ekspediciyalar sho`lkemlestiredi.

L.S.Berg ta`repinen 1914-ji’li’ Aral ten`izinin` qa`ddi, suw qa`ddin u`yreniw ushi’n ekspediciya sho`lkemlestirilip, usi’ izertlewler na`tiyjesinde Aral ten`izi haqqi’nda birinshi ma`rte morfologiyali’q karta islenip shi’g`i’ladi’. Bunnan keyingi ji’llari’ Aral ten`izinin` qa`ddi bir qansha ko`terilip soni’n` na`tiyjesinde ten`iz jag`alawlari’ni’n` shegaralari’ wo’zgeriw mu`mkinshiligine iye boladi’.

Aral ten`izi suwi’ni’n` gidrologiyali’q izertlew ilimpazlar ta`repinen 1920-ji’llardan baslandi’. D.Kotel`nikov (1922-j.) Soni’n` menen bir qatarda wori’s ilimpazi’ A.I.Butakov ta`repinen 1934-ji’li’ Aral ten`izinde gidrografiyali’q jumi’slar

ali’p bari’li’p ten`iz suwi’ni’n` uli’wma jag`dayi’ haqqi’nda mag`li’wmatlar kartag`a tu`sirildi.

Aral ten`izi suwi’ni’n` gidrologiyali’q ha`m gidroximiyali’q izertleniwleri bir neshe ilimpazlar ta`repinen S.M.Jdanko (1940-j), B.D.Zaykov (1946-j), V.L.Shul`c (1948-j) ha`m F.I.Bi’dinov (1951-j.) ilimpazlar ta`repinen toli’g`i’raq izertlengen. Bul jumi’slar bir qansha ken`irek 1951-ji’ldan baslap O`zbekistan gidromet xi’zmeti ta`repinen, woni’n` Aral gidrometeobyuro filiali’ ta`repinen ken`irek izertlendi.

A`miwda`rya deltasi’ndag`i’ ag`i’n suwlardi’n` mag`li’wmatli’q jag`daylari’n izertlew ushi’n 1954-ji’li’ M.M.Rogov ta`repinen (1957-j) izertlenip wonnan basqada A`miwda`rya deltasi’ni’n` gidrologiyasi’ haqqi’nda buri’ng`i’ SSSR ma`mleketinin` ilimler akademiyasi’ni’n` qoltani’w laboratoriyasi’ xi’zmetkerleri ta`repinen ken`irek izertlengen. (G.V.Lopatina, V.P.L`vov, 1959-j) conday-aq 1960-ji’li’ ilimpaz P.P.Tuma ta`repinen Aral ten`izinin` geografiyali’q ha`m gidrometeorologiyali’q kartasi’n du`zedi. Soni’n` menen bir qatarda, bul da`wirlerde Aral ten`izinen bahali’ bali’qlardi’n` awlani’wi’na baylani’sli’, ten`iz suwlari’n biologiyali’q izertlew mu`mkinshilikleri iske asti’. 1929-ji’li’ Aral ilimiy bali’q xojali’q stanciyasi’ ta`repinen birinshi ma`rte Aral ten`izinin` gidrobilogiyali’q ha`m ixtiologiyali’q ilimiy jumi’slari’ ali’p bari’ldi’. (V.Ya.Nikitinskiy, 1930-j, A.L.Bening 1934-1935-j, G.V.Nikol`skiy, 1940-j).

1943-ji’lg`a kelip Aral ten`izi suwi’ni’n` biologiyali’q jag`dayi’ boyi’nsha birinshi ma`rte Aralda bali’qti’ qorg`aw basqarmasi’ basshi’li’g`i’nda kompleks ekspediciya sho`lkemlestirilip, bul tek g`ana Aral ten`izi suw bali’qlari’n yemes, al A`miwda`ryani’n` ha`m Si’rda`ryani’n` to`mengi del`talari’ndag`i’ suwlardag`i’ bali’qlardi’n` jag`dayi’ haqqi’nda ilimiy mag`li’wmatlardi’ ji’ynaydi’. (Den`gina, 1954-j; Xusainova, 1958-j; Yablonskaya, 1960-j.). Sonday-aq, bul ekspediciya na`tiyjesinde Aral ten`izinin` jag`alawlari’ haqqi’nda ha`m woni’n` biologiyasi’ haqqi’nda bir qansha mag`li’wmatlar ali’ng`an (Li’marev, 1956-j.).

Aral ten`izi jag`alawlari’n izertlew bul da`wirlerde bir qansha ilimiy jaqtan bayi’p, topi’raq ha`m wo’simlik qatlamlari’ haqqi’nda da, wolardi’n` payda boli’wi’, geografiyali’q tarqali’wi’ ha`m rawajlani’wi’, sonday-aq qumlardi’n` payda boli’wi’, kelip shi’g`i’wi’, to`mengi da`rya del`talari’ni’n` rawajlani’wi’ haqqi’nda

mag`li'wmatlar ilimpazlar ta`repinen keltirilgen (I.P.Gerasimov, 1930-j, N.N.Pel`t, 1951-j; V.M.Borovski, 1958-j.). Bul da`wirde Aral ten`izinin` jag`alawlari'ni'n` morfologiyali'q xarakteri haqqi'nda geologiyali'q izertlewler sho`lkemlestirilip, Aral jag`alawlari'ni'n paydali' qazi'lma bayli'qlari' haqqi'nda materiallar ji'ynag`an. (Arxangel`skiy, 1931-j; Yanshin, 1953-j; Shul`c, 1955.). A`sirise bul ilimiy izertlewde A.L.Yanshinin (1953-j) Aral ten`izi jag`alawlari'ni'n` geologiyali'q izertlewlerinde wolardi'n` tektonikasi' ha`m jan`a geologiyali'q tariyxi' haqqi'nda mag`li'wmatlar u`lken a`hmiyetke iye.

Aral ten`izi ha`m woni'n` jag`alawlari'ni'n` geografiyali'q, geomorfologiyali'q ha`m paleogeografiyali'q u`yreniwde bir qansha ilimpazlar teren` jumi's islegen. I.P.Gerasimov (1937-1943 j.), V.A.Fedorovich (1947-1952-j), Wo.Yu.Poslavskaya (1949-j), I.M.Ostrovskiy (1955-j), A.S.Kes` (1955, 1957, 1960-j), V.V.Akulov (1960-1962-j), O.N.Kazakova (1960-j), A.I.Shnitnikov (1957, 1959, 1961-j).

Bul ilimpazlar wo'zlerinin` ilimiy miynetlerinde, Aral ten`izi woypatli'g`i'ni'n` payda boli'wi'ni'n` geomorfologiyali'q ha`m paleogeografiyali'q jag`daylari', rel`eftin` payda yetiw tariyxi' haqqi'nda teren` ilimiy miynetler jazi'lg`an. Soni'n` menen bir qatarda, ten`iz jag`alawlari'nda payda bolg`an qumlardi'n` kelip shi'g`i'wi' ha`m akkumulyativ payda bolg`an rel`eflerdin` tariyxi' haqqi'nda ken`nen jazg`an.

Aral ten`izi ha`m woni'n` jag`alawlari'ni'n` payda boli'wi' tariyxi', tabig`i'y jag`daylari' haqqi'nda arxeolog ilimpazlar da ilimiy miynetler jazg`an. Wolardan: S.E.Maksimov (1944-j), S.P.Tolstov (1948-1962-j). Keyingi ilimpazdi'n` basshi'li'g`i' ta`repinen 1937-ji'ldan baslap XX a`sirdin` 70-ji'llari'na shekem Xorezm ekspediciyasi' qurami'nda Aral ten`izi ha`m woni'n` jag`alawlari'ni'n` arxeologiyali'q ha`m geomorfologiyali'q izertlewleri sho`lkemlestirilip bul ekspediciya tiykari'nan Aral ten`izini bati's, tu`slik ha`m shi'g`i's, sonday aq A`miwda`rya ha`m Si'rda`rya del`talari'ndag`i' payda bolg`an, rawajlang`an tabig`i'y komplekslerdi ha`m arxeologiyali'q qazi'lmalardi' izertlew na`tiyjesinde bir qansha ko`p ilimiy miynetler do`retken. (Tolstov, Kes` 1955-1960-j.).

1.3 Aral ten`izinin` ta`biyati’ ha`m woni’n` jag`alawlari’n payda yetiwshi tiykarg`i’ faktorlar

Aral ten`izi 1960-ji’llarg`a shekem ilimpazlardi’n` izertlewleri boyi’nsha ten`iz yamasa ko`l kategoriyasi’na kirgiziw haqqi’nda ko`plegen diskussiyalar sho`lkemlestirildi. Bir qansha avtorlar (Zenkevich, 1947-1955-j) Araldi’ ten`iz kategoriyasi’na kirgizip, al yekinshi gruppa ilimpazlar Araldi’ ko`l kategoriyasi’na kirgizgen: Berg (1908-j), Molchanov (1929-j), Sokolov (1952-j), Suslov (1954-j). Biraqta Araldi’ ko`p izertlegen wori’s ilimpazi’ L.S.Berg, Aral ten`izi wo’zinin` ken` maydanda jaylasi’wi’, suwi’ni’n` duzli’li’g`i’ ha`m uli’wma xarakteri boyi’nsha ten`iz tipine jatqari’wdi’ usi’nadi’.

Sonli’qtan da, 1960-ji’llarg`a shekem Aral ten`izi ilimpazlar ta`repinen ten`iz ko`l yesabi’nda qabi’llandi’. (Karelin, 1954, Blinov, 1956, Li’marev 1959j). Bul ilimpazlar Araldi’ ha`m Kaspiydi ko`l kategoriyasi’na kirgizip, sebebi bulardi’n` yekewi de du`nya ju`zi wokeanlar menen tutaspaytug`i’nli’g`i’ haqqi’nda aytadi’ ha`m du`nya ju`zindegi yen` iri won (10) ko`l kategoriyasi’na kirgizedi. Tablica – 1.

Jer planetasi’ndag`i’ wo’zinin` maydani’ boyi’nsha yen` u`lken ko`ller.

qatar sani’	Ko`llerdin` ati’	Iyelegen maydani’ (km.kv).
1	Kaspiy ten`izi-ko`li	371 000
2	Verxnee	82 103
3	Viktoriya	69 000
4	Guron	59 600
5	Michigan	57 441
6	Tangan`ika	34 000
7	Baykal	31 500
8	Bolshoe Medvej`e	31 151
9	Nyasa	30 800
10	Aral ten`izi-ko`li	65 000, ha`zir 15 000-shekem

Aral ten`izi–ko`li, Turan woypatli’g`i’nda jaylasi’p U`stirt tegisliginin` shi’g`i’s jag`alawlari’na tutasadi’. ($46^0$ 50 81m $43^0$ 30 arqa ken`islikte ha`m 58^0 12

ha`m $61^0$ 50 shi'g`i's uzi'nli'qta) jaylasqan. Aral ten`izi wo'zinin` geografiyali'q jaylasi'w konfiguraciyasi' boyi'nsha, tu`slik bati'stan, arqa bati'sqa sozi'li'p usi' bag`dar boyi'nsha bir qansha uzi'nli'qqa iye boladi'.

Aral ten`izinin` maydani' 1946-1950-ji'llari' ortasha 65 mi'n` km. kv. quraytug`i'n yedi, uzi'nli'g`i'-428 km ha`m ken`ligi - 284 km., wortasha teren`ligi-15,5 m. Woni'n` shi'g`i's ta`repi sayi'z-jag`adan 60 km. dan 10 m. (izobata), al bati's ta`repinde, ten`izdin` yen` teren`ligi 68 m jetetug`i'n yedi. Suwdi'n` ko`lemi 994 km. kv quraytug`i'n yedi. Suwdi'n` duzli'li'g`i'-10-11 %. Ten`izdin` wortasha teren`ligi 16 metr, al maksimal teren`ligi 68 metr bolg`an. Da`r`ya suwlari'ni'n` ten`izge quyi'w suw balansi' 52 km.kub, atmosferali'q jawi'n shashi'n mug`dari' 5,8 km.kub, suw kebiw da`rejesinin` puwlani'wi' 57,7 km.kub (900 mm).

1960 ji'llarg`a shekem Aral ten`izinde tiykari'nan to`mendegi bir neshe iri atawlar bolg`an. Wolardan: Ko`k Aral (311 km kv), Barsa kelmes (170 km. kv), Vozrojdenie (169 km. kv). Ten`izdin arqa shi'g`i's bo`liminde 6000 km. kv iye. Ten`iz bo`limi tu`slik ta`repinen Ko`k Aral atawi' menen ayi'ri'li'p buni' Kishi ten`iz dep atag`an, woni'n` teren`ligi wortasha 28 metr bolg`an.

U`lken ten`izdin` bati's bo`limi ten`izdin` yen` teren` bo`limi boli'p, woni'n` teren` jeri 69 metrge jetken, biraq bul territoriyani'n` uli'wma maydani' ten`iz maydani'na sali'sti'rg`anda tek g`ana 4 % qurag`an.

Ten`izdin` tu`slik-shi'g`i's ta`repinde Aq petki (Qarabayli') arxipelag`i' jaylasi'p bul territoriyada ha`r qi'yli' razmerdegi 500 aslam qumli' atawlar jaylasqan.

Aral ten`izinin` klimati' suwi'ni'n` qaytpag`ang`a shekemgi da`wirlerinde yanvar` ayi'nda barli'q bo`limlerinde minus 4 ten minus 12 gradusqa shekem to`menlegen. Soni'n` na`tiyjesinde ten`iz suwi' muzli'qlardi' payda yetken. Al ji'ldi'n` iyul` ayi'nda ten`iz suwi'ni'n` temperaturali'q balansi' sali'sti'rmali' joqari' boli'p, ten`iz betinen ha`r ji'li' wortasha 50-80 sm. qali'n`li'qtag`i' suw puwlani'p turg`an. Aral ten`izi kontinental sub tropik klimat qatari'na kirip, wokean territoriyasi'nan qashi'qli'qta jaylasi'wi'na baylani'sli' qurg`aq kontinentalli'q klimatqa iye bolg`an.

Tablica- 2

V A Bugaevti’n` mag`li’wmatlari’ boyi’nsha tu`slik Aral jag`alawlari’nda meteorologiyali’q stanciyalar (Moynaq, Qon`i’rat, Shi’mbay, No`kis, Chabanqazg`an) mag`li’wmatlari’ boyi’nsha hawa temperaturasi’ni’n` jaz, qi’s ha`m wortasha bir ji’lli’q ko`rsetkishler.

Ji’llar boyi’nsha wortasha ko`rsetkishler	Yanvar	Iyul	Ji’lli’q
S t a n c i ya M o y n a q			
1961-1965	-4,4	27,8	10,7
1966-1970	-6,4	26,1	9,9
1971-1975	-9,1	26,6	10,1
1976-1980	-8,3	27,6	10,8
1981-1985	-4,6	28,8	10,3
1986-1990	-2,2	27,4	10,3
1991-1995	-3,4	27,3	10,2
1996-2000	-6,1	27,8	10,4
S t a n c i ya Q o n` i’ r a t			
1961-1965	-4,8	26,8	10,9
1966-1970	-6,2	26,2	10,4
1971-1975	-5,0	27,5	10,8
1976-1980	-8,1	27,8	12,8
1981-1985	-3,4	25,2	11,3
1986-1990	-1,4	25,4	11,5
1991-1995	-2,6	25,8	11,2
1996-2000	-6,4	26,1	11,6
S t a n c i ya Sh i’ m b a y			
1961-1965	-4,3	26,9	10,9
1966-1970	-6,7	26,4	10,9
1971-1975	-6,2	26,9	12,2

1976-1980	-7,1	27,8	11,6
1981-1985	-3,6	28,3	12,0
1986-1990	-1,3	27,1	12,2
1991-1995	-2,8	27,6	11,8
1996-2000	-4,6	28,1	11,9
S t a n c i ya N o’ k i s			
1961-1965	-4,1	28,1	11,8
1966-1970	-6,0	27,4	11,3
1971-1975	-7,5	28,3	12,5
1976-1980	-6,6	29,1	12,7
1981-1985	-3,1	28,3	12,2
1986-1990	-0,7	28,5	12,2
1991-1995	-2,8	28,9	12,4
1996-2000	-3,6	29,5	12,8
S t a n c i ya Ch a b a n q a z g` a n			
1961-1965	-5,8	28,7	11,6
1966-1970	-9,9	27,6	10,6
1971-1975	-10,6	29,1	10,8
1976-1980	-11,6	29,7	11,3
1981-1985	-5,3	29,6	11,0
1986-1990	-2,4	28,8	11,2
1991-1995	-4,3	29,4	11,4
1996-2000	-5,6	29,9	11,8

Ten`iz suwi’ni’n` jag`asi’ndag`i’ qorshag`an wortali’qqa ta`siri ku`shli boli’p, jaz aylari’nda hawani’n` i’g`allani’wi’na ta`sir tiygizgen. Soni’n` na`tiyjesinde, jaz aylari’nda temperaturani’n` sali’sti’rmali’ pa`s boli’wi’, al qi’s aylari’nda temperaturali’q rejimge wo’z ta`sirlerin tiygizip turg`an.

Aral ten`izi jag`alawlari’ni’n` atmosferali’q klimati’na territoriyani’n` tegislik xarakterge iye boli’wi’, arqa-shi’g`i’s ha`m arqa ta`repten suwi’q hawa massasi’ni’n`

irkilissiz keliwi, qi’s aylari’nda hawa temperaturasi’ni’n` sali’sti’rmali’ to`men da`rejede boli’wi’ni’n` sebepshi boladi’.

Jaz aylari’nda Aral ten`izinin` akvatoriyasi’, jergilikli i’ssi’ ha`m qurg`aq kontinentalli’q hawa massasi’ni’n` payda boli’wi’na baylani’sli’ ku`ndizgi waqi’tlari’ hawa temperaturasi’ni’n` bir qansha ko`teriliwine sebepshi boladi’. Bul territoriyalarda hawani’n` ji’lli’q wortasha temperaturalari’, arqadan tu`slikke qarap wo’zgeriw xarakterine iye. Shi’g`i’s ha`m arqa-shi’g`i’s ta`repi, tu`slik ha`m bati’s teripine qarag`anda, suwi’q boli’p sebebi Sibir` anticikloni’ni’n` ta`siri na`tiyjesinde wo’zgeriske ushi’raydi’. Wortasha iyul ayi’ni’n` temperaturasi’ 25,5-27,5 gradusqa shekem, al ten`izden qanshama qurg`aqshi’li’qqa barg`an sayi’n temperatura wo’sip baradi’, mi’sali’ ushi’n, Chaban qazg`an gidrometeorologiyali’q stanciyada temperatura 30-32 gradusqa shekem baradi’. Bul territoriyalarda, yag`ni’y ten`iz jag`alawlari’ territoriyalari’nda hawa temperaturasi’ni’n` sutkali’q wo’zgeriwi ji’lli’q wo’zgeriwge sali’sti’rg`anda ten`iz suwi’ni’n` ta`siri bir qansha ko`p. Sebebi bul territoriyalarda ten`iz suwi’ni’n` ha`m qurg`aqshi’li’qti’n` ku`ndiz ha`m tu`ngi ma`ha`lleri temperaturali’q i’si’wi’ ha`m qayti’wi’ wo’z ta`sirin tiygizedi.

Uli’wma Aral ten`izinin` jag`alawlari’ turaqli’ tu`rde jaz aylari’nda ku`shli temperaturag`a iye boli’p maksimal (38-45 shekem), al ten`izden tu`slikke barg`an sayi’n bul temperatura 45-48 gradusqa shekem jetedi. Aral ten`izi jag`alawlari’nda hawa massasi’ni’n` i’g`alli’g`i’, ten`iz suwi’nan puwlang`an suwdi’n` mug`dari’na g`a`rezli boli’p, wortasha ji’lli’q absolyut i’g`alli’q (10-11 mb) ten`iz atawlari’nda ha`m ten`izdin` tu`slik jag`alawlari’nda bolg`an. Al bul ko`rsetkish ten`izdin` worayli’q ha`m arqa bo`limlerinde 7,0-9,0 mb ko`rsetkishine iye bolg`an hawani’n` i’g`alli’g`i’ ten`izden uzaqlag`an sayi’n pa`seyip bari’p, wortasha ji’lli’q i’g`alli’q Aral ten`izinde 78 %, ten`izden qashi’q sho`l territoriyalarda 53% (st. Chaban qazg`an) ten, 61% shekem jetedi (st. Kosbulaq).

Aral ten`izinde ha`m woni’n` jag`alawlari’nda atmosferali’q jawi’n shashi’n mug`dari’ sali’sti’rmali’ az boli’p, wortasha ji’li’na 100-150 mm. aspaydi’. Ten`izdin` tu`slik bo`liminde (st. Moynaq) atmosferali’q jawi’n shashi’n tiykari’nan ba`ha`rde, al buri’ng`i’ atawlarda ha`m ten`izdin` arqa bo`limlerinde bul ko`rsetkish gu`zgi ma`wsimde payda boli’p, bul tiykari’nan Aral ten`izinin` geografiyali’q

jaylasi’wi’ worni’ sho`l ha`m yari’m sho`l geografiyali’q zonalari’nda jaylasqanli’g`i’n da`lileydi.

1960 ji’llarg`a shekem Aral ten`izine turaqli’ tu`rde Arqa-shi’g`i’s ta`repten atmosferali’q shamal payda boli’p, bunday shamaldi’n` waqti’ wortasha 20-25%, al tezligi wortasha sekundi’na 5,6 metrdi quragan. Sonli’qtanda, bul territoriyalarda 1960 ji’llarg`a shekem suw ha`m qurg`aqshi’li’q betinde jabi’q ji’lli’li’q hawa cirkulyaciyasi’ payda boli’p, soni’n` na`tiyjesinen ku`ndiz ten`iz ta`repten samal, al tu`ngi waqi’tta qurg`aqshi’li’q ta`repten samallar payda bolg`an (Jitomirskaya 1964j).

Aral ten`izinin` suw balansi’n bir qansha ilimpazlar izertlep ko`p g`ana mag`li’wmatlardi’ bergen (Zaklinskiy 1972j). Wori’s ilimpazi’ V.L.Shul`c ha`m L.I.Shalatovalar (1964j) A`miwda`rya suwi’ni’n` Aral ten`izine tu`siw wortasha mug`dari’n yesaplaw tiykari’na ha`r ji’li’ 38,16 km. kub. al Si’rda`ryadan wortasha 13,2 km. kub suw tu`sip, al ji’l dawami’nda wortasha u`lken yeki da`ryadan derlik 52 km. kub suw kelip tu`sip turg`an. Al ha`r ji’li’ Aral ten`izinin` betine wortasha 90 mm yamasa 5,8 km. kub atmosferali’q jawi’n shashi’n mug`dari’ tu`sip turg`an.

Ilimpazlardi’n` yesaplawlari’ boyi’nsha ha`r ji’li’ A`miwda`ryadan (Shatli’ gu`zetiw worni’) 45 km. kub ji’li’na, Si’rda`ryadan (Qazali’ gu`zetiw worni’ ) 14,7 km. kub suw tu`sip turg`an. Solay yetip Aral ten`izi suw balansi’ ha`r qi’yli’ qa`nigeler mag`li’wmatlari’ tiykari’nda Aral ten`izi suwi’ keyingi ji’llarg`a kelip, da`rya suwlari’ni’n` joqari’dan retlestiriliwi na`tiyjesinde ten`izdin` tez waqi’t ishinde suwi’ni’n` qayti’wi’na ha`m ta`big`i’y komponentlerdin` pu`tkilley wo’zgeriwine ali’p keldi.

Solay yetip, ten`iz suwi’ni’n` qa`ddi belgili bir jag`dayda ten`izge kelip tu`siwshi Worta Aziyadag`i’ yen` iri yeki da`rya: A`miwda`rya, Si’rda`rya suw mug`dari’na baylani’sli’. Keyingi ji’llari’ (1960-1980 ji’llari’) ten`izge Si’rda`rya ta`repinen 13,5 m kub suw tu`sip, al qalg`an bo`limi A`miwda`rya suwi’ menen toli’qti’ri’ldi’. Tablica № 4

Ha`r qi'yli' absolyut metr biyiklikte Aral ten`izi suwi'ni'n` ko`lemi ha`m iyelegen jer maydani' haqqi'nda ko`rsetkishler (A.S. Kes, 1969-j)

Abs. metr, suw qa`ddi	Izobata, metr	Suwdi'n` iyelegen maydani' km. kv.	Suw massasi'ni'n` ko`lemi, km.kub.
53,0	0	66085,6	1061,6
50,0	3,0	58100,0	878,0
45,0	8,0	50400,0	607,0
40,0	13,0	39668,9	404,7
39,0	14,0	37342,3	370,0
38,0	15,0	35015,8	335,3
37,0	16,0	32689,3	300,6
36,0	17,0	30362,7	266,0
35,0	18,0	28036,2	231,3
34,0	19,0	25709,6	196,6
33,4	20,0	23383,1	161,6
23,0	30,0	2689,1	40,0
13,0	40,0	1596,6	18,8
3,0	50,0	954,3	6,0
-16,0	69,0	0,0	0,0

Tariyxi'y ji'llarda Aral ten`izi suwi'ni'n` qayti'wi' ha`m tasi'wi' ma`wsimlik xarakterge iye boli'p ha`r ma`wsimde 40-50 sm al ji'lli'q xarakterde 3-4 m qurag`an. Aral ten`izinin` suwi'ni'n` qa`ddi yen` to`men bolg`an jag`day 1880-1890 ji'llarg`a tuwra kelgen. Yag`ni'y bul da`wirlerde Aral ten`izinin` suwi'ni'n` qa`ddi 1950 ji'llarg`a sali'sti'rg`anda 3-5 m. to`mende bolg`an (Kammerix, 1958;, Mironova 1967.).

Ori's ilimpazi' N S Tokarev (1953 ji'l) Aral ten`izi suwi'ni'n` qa`ddin 1850-1950 ji'llar arali'g`i'ndag`i' suw qa`ddin sali'sti'ra woti'ri'p, usi' da`wirde Aral ten`izge tu`siwshi atmosferali'q jawi'n shashi'n mug`dari'n yesapqa ali'p, Aral ten`izi suwi'ni'n` qa`ddinin` a`sirlik wo'zgeriwleri birinshiden, ten`izge tu`siwshi

da`rya suwlari’ni’n` ji’lli’q mug`dari’na yekinshiden, atmosferali’q jawi’n shashi’n mug`dari’na u`shinshiden, temperaturali’q rejimge ha`m ten`iz betinen suw mug`dari’ni’n` puwlasi’wi’na g`a`rezli yekenligin aytadi’. 1969 ji’li’ wori’s ilimpazi’ ta`repinen Aral ten`izi suwi’ qa`ddinin` ha`r qi’yli’ (abs. m.) biyiklikte woni’n` ko`lemi ha`m iyelegen maydani’ haqqi’nda ilimiy boljawlardi’ keltiredi.

Orta Aziyadag`i’ yeki u`lken da`rya (A`miwda`rya, Si’rda`rya) suwlari’ni’n` mug`darlari’, bul territoriyalardag`i’ suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’ni’n` derlik 70-80% ta`miynlep, barli’q usi’ territoriyadag`i’ ali’ni’wshi’ wo’nimlerdin`, suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’ni’n` 90% paxta, 33-35% shali’ ha`m keyingi ji’llari’ 20-30% biyday wo’nimleri ali’ng`an.

Aral ten`izi tu`slik jag`alari’nda ta`big`i’y ji’lli’li’q resurslar, basqa regionlarg`a sali’sti’rg`anda bir qansha joqari’ boli’p, biraq suw resurslari’ suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’ni’n` topi’raq qatlamlari’na toli’q paydalani’w mu`mkinshiligi joq.

Ilimpazlardi’n` yesaplawlari’ boyi’nsha Worta Aziya territoriyasi’ndag`i’ suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’na, da`rya suwlari’n toli’q paydalang`an jag`dayda da, tek g`ana uli’wma suwg`ari’p yegiliwshi jer maydanlardi’n` 10% g`ana qanaatlandi’ri’w mu`mkinshiligine iye yekenligi da`lileydi. (Ryazancev 1968j).

Suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’ni’n` wo’nimdarli’g`i’ joqari’ boli’wi’na baylani’sli’, ji’ldan ji’lg`a suwg`ari’li’p yegiliwshi jerlerdin` da`rya basseinlerinde ko`beyiwi, a`sirese bulardi’n` A`miwda`rya ha`m Si’rda`ryani’n` joqarg`i’ bo`limlerinde ha`m to`mengi del`ta bo`limlerinde ag`i’n suwlardi’ ko`plep paydalani’w na`tiyjesinde, ten`izge da`rya suwlari’ni’n` kelip tu`siwi to`menley basladi’. Keyingi ji’llari’ A`miwda`ryani’n` wortan`g`i’ ha`m to`mengi bo`limlerinde, Qaraqum kanali’ni’n` ashi’li’wi’, Buhara, A`mu kanallari’ni’n` ashi’li’wi’, ten`izge keliwshi suw mug`darlari’ni’n` pa`seyiwine, soni’n` menen birge ha`r qi’yli’ ko`lemge iye suw saqlag`i’shlardi’n` payda boli’wi’, wo’z gezeginde da`rya suwlari’ni’n` ten`izge turaqli’ tu`siwi toqtati’ldi’.

Tu`rkmenstan territoriyasi’nda suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’ni’n` ha`dden ti’s ko`beyiwi, mi’sali’ ushi’n 1960 ji’ldan 2000 ji’llarg`a sali’sti’rg`anda 144%, al Qaraqum kanali’ni’n` suw mug`dari’ wortasha 4-5 ma`rtege ko`beygen.

Suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’ni’n` ha`r bir ko`beygen gektari’na, Qaraqum kanali’nan suwdi’ ali’w mug`dari’ 80 mi’n $m^3$ ko`beygen.

Qaraqum kanali’ni’n` jag`alawlari’nda ha`zirgi waqi’tta unamsi’z jag`daylar payda boli’p uli’wma ha`r ji’li’ Qaraqum kanali’ A`miwda`ryadan wortasha 12 kub. km. suw aladi’. Sonnan ilimpazlardi’n` izertlewleri boyi’nsha 3,7 km.kub. suw mug`dari’ puwlani’wg`a ha`m jer asti’ suw fil`traciyasi’na ketetug`i’nli’g`i’ da`lilengen. Qaraqum kanali’ni’n` yeki ta`repinde turaqli’ tu`rde bir neshe ko`ller payda bolmaqta. Qaraqum kanali’ni’n` jag`asi’ boyi’nsha ha`zirge shekem 225 km.kub suw parlang`an. Egerde bul ko`rsetkishti yesaplasaq buri’ng`i’ Aral ten`izinin` besten bir bo`legi boli’p yesaplanadi’. Ha`zir Qaraqum kanali’ni’n` jag`asi’ boyi’nsha Hiwa qalasi’nan 16 km. Qaraqumni’n` ishinen Tashawz kanali’ quri’lmaqta. Kanaldi’n` uzi’nli’g`i’ 180 km. boli’p soni’n` 150 km. Qaraqumni’n` ishinen wo’tedi.

Tablica 5.

A`miwda`rya suwi’nan Qaraqum kanali’na suw mug`dari’ni’n` ali’w jag`dayi’. (V.M. Borovskiy, 2000j.)

Baqlaw ji’llari’	Ortasha bir ji’lli’q suw ali’w mug`dari’, metr kub-s	Ag`i’n suw mug`dari’, km.kub
1956	16,7	0,513
1957	40,8	1,275
1958	69,1	2,17
1959	106,0	3,34
1960	123,0	3,87
1961	130,0	4,09
1962	141,0	4,44
1963	153,0	4,81
1964	156,0	4,91
1965	178,0	5,61
1966	183,0	5,76

1967	210,0	6,61
1968	238,0	7,49
1969	254,0	7,92
1970	276,0	8,31
1975	298,0	8,58
1980	315,0	8,94
1985	328,0	9,21
1990	357,0	9,58
1995	372,0	10,01
2000	400,0	10,42
2009	456,0	12,0

Sonli'qtanda, 1960 ji'llardan keyin bul territoriyalarda suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari'ni'n` ko`beyiwine baylani'sli' Aral ten`izine kelip tu`siwshi suw mug`dari'ni'n` keskin azayi'wi' sebepli, Aral ten`izi suw basseinin` bir pu`tin saqlani'w jag`dayi'ni'n` to`men yekenligi haqqi'nda ilimiy jurnallarda, sonday aq ha`r qi'yli' ilimiy konferenciyalari'nda dodalaw baslani'p ketti. Ilimpazlar ta`repinen bul dodalawlarda yeki tendenciya payda boli'p: birinshiden, A`miwda`rya ha`m Si'rda`rya ag`i'n suwlari'n keleshekte tek g`ana suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari'na toli'q paydalani'p, soni'n` sebebinen ekonomikali'q jag`daydi' bir qansha ko`teriw, al yekinshiden Aral ten`izine Sibir` da`rya suwlari'n buri'w ma`selelerinen ha`m bul arqali' ten`iz beti suw qa`ddin belgili bir qa`lipte uslap qali'w mu`mkinshiligin qarap shi'g`i'w usi'ni'ldi'.

Suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari'nan ali'ng`an wo'nimlerdin` paydasi' Aral ten`izinen ali'ng`an ekonomikali'q paydadan sali'sti'rg`anda 100 ma`rte arti'q boladi' dep boljawlar ayti'ldi'. Aral ten`izi suwi'nan ha`r ji'li' wortasha 450 mi'n` centnerden aslam bali'q awlani'li'p, Aral ten`izinin` tu`slik jag`alawi'nda Moynaq qalasi'nda bali'qti' qayta islew zavodi' islep turdi'. Bunnan basqada wori's ilimpazi' S.Yu.Geller (1969) ta`repinen Aral ten`izi suwi'ni'n` qurg`aw sebebinen qanday ekonomikali'q, ekologiyali'q jag`daylarg`a keletug`i'nli'g`i' haqqi'nda ilimiy boljawlar ayti'ldi'.

Geograf, klimatolog (Koloskov, 1947j) ta`repinen, Aral ten`izi, ten`iz jag`alawlari'ndag`i' jaylasqan (75-100 km) ta`big`i'y komplekslerge wo'z ta`sirin tiygizetug`i'nli'g`i'n da`liledi. Soni'n` menen bir qatarda ten`izden 120-150 km jaylasqan territoriyalarg`a shekem jer asti' suwlari'ni'n` turaqli' tu`rde 1,5-2,5m teren`likte saqlani'wi'na baylani'sli' bul territriyalarg`a ha`r qi'yli' awi'l xojali'q yeginlerin yegiw mu`mkinshiliklerine iye yekenligi da`lileydi. Aral ten`izi, suw mug`dari'nda tariyxi'y ji'llar dawami'nda ilimpazlardi'n` izertlewleri boyi'nsha 10 milliar tonnadan aslam duz mug`dari' ji'ynalg`anli'g`i'n da`lileydi. (Blinov 1956j).

Bunnan basqada bir qansha ilimpazlar ta`repinen Aral ten`izinin` suwi' qurg`ag`annan keyin, qansha duz mug`dari'ni'n` tu`setug`i'nli'g`i' haqqi'nda mag`li'wmatlar bergen (Zenkovich, 1947; Brodskaya 1954; Blinov 1956).

Bul ilimpazlardi'n` izertlewleri boyi'nsha islengen mag`li'wmatlar, Aral ten`izinin` suwi' qaytqan waqi'tlari' payda bolg`an duz mug`dari', jer maydani'na sali'sti'rmali' sa`ykes keletug`i'nli'g`i' da`lilengen. Wori's ilimpazi' Geller ta`repinen, Aral ten`izi suwi'ni'n` qurg`ag`an territoriyalari'nda duz mug`dari' to`mendegi ko`rsetkishlerdi payda yetetug`i'nli'g`i' da`lileydi birinshiden, Aral ten`izi suwi'ni'n` qayti'wi'ni'n` birinshi basqi'shi'nda, yag`ni'y 39 metr absolyutke jetken waqi'tta, ten`iz suwi'nan bosag`an uli'wma territoriya 33 mi'n` km kv territoriyani' iyelep, al duz mug`dari'ni'n` qurami' karbonatlar boli'p, al ayi'ri'm jag`dayda gips bolatug`i'nli'g`i' da`lilendi. Al ten`iz suwi'ni'n` keyingi qayti'w basqi'shi'nda, suwdan bosag`an jerlerde karbonatlar ha`m sul`fatlar payda boli'p, soni'n` menen birge bul territoriyalarda xlor, natriy qurami'nda duzlardi'n` payda bolg`anli'g`i' ko`rindi. Solay yetip, ten`iz suwi' qurg`ag`an jerlerde da`slepki ji'llari', shamal ta`sirinde gipsli, karbonatli' duzlardi'n` atmosferada ushi'wi'na baylani'sli' suwg`ari'p yegiliwshi jer maydanlari'na kelip tu`setug`i'nli'g`i' da`lilendi.

IV. Tu`slik Aral jag`alawlari'ni'n` topi'raq qatlamlari'ni'n` shorlani'w qubi'li'si'.

A`miwda`rya ag`i'n suwi'ni'n` gidrorejiminin` buzi'li'wi' ha`m Aral ten`izi suwi'ni'n` qayti'wi', wo'z gezeginde uli'wma qubla Aral ekosistemasi'ni'n` toli'q wo'zgeriw mu`mkinshiliklerine ali'p keldi. (Rafikov, 1981, Kabulov, 1979,

Jolli’bekov, 1981,). Usi’ jag`daylardi’n` sebebinen, a`sirese A`miwda`rya del`tasi’ni’n` wo’zlestirilmegen bo`limlerinde sho`lge aylani’w qubi’li’si’ ji’ldan ji’lg`a artpaqta. Egerde X1X a`sirdin` 60-70 shi ji’llari’na shekem, A`miwda`rya del`tasi’nda tiykari’nan gidromorfli’, al shi’g`i’s ta`replerinde yari’m gidromorfli’, ayi’ri’m wori’nlarda avtomorfli’ topi’raqlar ken` rawajlang`an. (Jolli’bekov, 1988-).

A`miwda`ryani’n` ag`i’n suwlari’ni’n` ji’ldan ji’lg`a pa`seiywi, Aral ten`izi suwi’ni’n` qayti’wi’, wo’z gezeginde bul territoriyalarda topi’raq qatlamlari’ni’n` payda boli’w ha`m rawajlani’w sxemasi’ yari’m gidromorfli’q ha`m avtomorfli’q xarakterge iye boldi’. Mi’sali’ ushi’n, batpaqli’-suw alma, allyuvial topi’raq qatlamlari’-otlaqli’ joqari’ gu`misli’ topi’raqlarg`a wo’tti, al wotlaqli’ topi’raqlar wo’z gezeginde wotlaqli’-taqi’rli’ topi’raqlarg`a aylandi’. Egerde bul qubi’li’s keyingi ji’llarda usi’ evolyuciyali’q sxema boyi’nsha rawajlansa, wonda sho`l zonasi’ni’n` topi’raq qatlamlari’ waqi’tti’n` wo’tiwi menen taqi’rli’ ha`m taqi’r topi’raqlarg`a aylanadi’.

Aral ten`izinin` suw qa`ddi to`menleniwine baylani’sli’ ilimpazlardi’n` izertlewleri boyi’nsha tek g`ana topi’raq qatlamlari’ni’n` wo’zgeriwi menen yemes, al topi’raqlarda ha`m woni’n` joqarg`i’ bo`limlerinde duz ji’ynali’w qubi’li’si’ni’n` rawajlani’p ati’rg`anli’g`i’n da`lileydi. Egerde, Aral ten`izi suwi’ni’n` qaytpag`an da`wri ha`m da`rya ag`i’n suwlari’ni’n` toli’q del`ta ang`arlari’nda kelip turg`an da`wirlerinde, del`tani’n` topi’raq qatlamlari’ to`men duzlang`an boli’p, sebebi bul topi’raqlardi’ turaqli’ tu`rde ag`i’n suwlardi’n` juwi’p turi’w rejimi bolg`anli’g`i’ sebepli, gidromorfli’q topi’raqlar wo’zlerinen duz qurami’n shi’g`ari’w mu`mkinshiligine iye bolg`an. Bul wo’z gezeginde del`tadag`i’ tarqalg`an gidromorf topi’raqlardi’n` ko`p ji’l dawami’nda wolardi’n` sali’sti’rmali’ az shorlani’w ko`rsetkishine iye bolg`anli’g`i’n da`lileydi. (Kievskaya, 1980j).

Tu`slik Aral jag`alawlari’ tiykari’nan A`miwda`rya, Aqshada`rya ha`m Jan`ada`rya del`ta territoriyalari’nan turi’p, bul territoriyalarg`a 70-shi ji’llarg`a shekem ag`i’n suwlardi’n` ha`m topi’raq qatlamlari’na wolardi’n` sin`iwi na`tiyjesinde, bul region meliorativlik ko`z qarastan ha`r qi’yli’ quramdag`i’ duzlardi’ ji’ynaw mu`mkinshiligine sebepshi boldi’. Bul kelgen duz qatlami’

wo’zlerinin` geoximiyali’q ko`rsetkishleri boyi’nsha xloridli-sul`fatli’ xarakterge iye bolg`an. (Kovda, 1946-1947j).

Delta topi’raqlari’na duzlardi’n` keliwi ha`m sho`giwi qubi’li’si’nda bir qansha ha`r qi’yli’ faktorlardi’ yesapqa ali’w kerek. Sebebi, regionni’n` topi’raqlari’ni’n` duzlani’wi’ tiykari’nan jergilikli xojali’qlardi’n` rawajlani’w ha`m geografiyali’q tarqali’w jag`dayi’na baylani’sli’ bolg`an. Soni’n` menen bir qatarda ten`iz jag`alawlari’ rayonlari’nda topi’raqtag`i’ duzlardi’n` kelip shi’g`i’wi’, topi’raq betindegi suwlardi’n` tez puwlani’wi’ na`tiyjesinde, al del`tadag`i’ topi’raqlardi’n` shorlani’wi’, bul jerlerdegi grunt suwlardi’n` kappilyarli’q puwlani’wi’ menen g`a`rezli. Al suwg`ari’li’p yegiliwshi jerlerde ji’ynalg`an suwlardi’n` temperaturali’q rejimge baylani’sli’. Suwlardi’n` puwlani’wi’na ha`m topi’raq qatlami’na suwlardi’n` fil`traciyali’q xarakterine iye boli’wi’ menen ti’g`i’s baylani’sli’.

A`miwda`rya del`tasi’ni’n` topi’raq qatlamlari’ni’n` litologiyali’q-geomorfologiyali’q quri’li’si’n ha`m bul topi’raqlarda payda boli’wshi’, rawajlani’wshi’, bir biri menen baylani’sli’, gidrogeologiyali’q, topi’raqti’ payda yetiw ha`m galogeoximiyali’q qubi’li’slardi’ u`yreniw na`tiyjesinde to`mendegi ko`rsetilgen, duzlardi’n` payda boli’w tiplerin aji’rati’wi’mi’zg`a boladi’. *1. gruntli’-kapillyarli’q puwlani’w; 2. Ko`l-batpaqli’q; 3. ten`iz jag`alawlari’; 4. fil`tirlik-gruntli’q.*

A`miwda`rya del`tasi’ni’n` topi’raq qatlamlari’ jag`daylari’ ushi’n ken` tarqalg`an tip, bul tiykari’nan gruntli’q-kappilyarli’q duz ji’ynali’w tipi ken` tarqalg`an. A`miwda`rya del`tasi’nda topi’raqlardi’n` tez waqi’t dawami’nda duzlani’w xarakteri, tu`slik-bati’s, tu`slik, tu`slik shi’g`i’s bo`limlerinde ha`m Sudochi kollerinin` jag`alawlari’ sonday aq A`miwda`ryani’n` buri’ng`i’ an`g`arlari’-Go`neda`rya, Gedey uzek, Qazaqda`rya bo`limlerinde ken`nen tarqalg`an. Bul territoriyali’rda: 1. batpaqli’, wotlaqli’ shorlar tarqalg`an-xlorli’ ha`m sul`fatli’ xarakterge iye. 2. jergilikli shorlar. Bular A`miwda`ryani’n` won` tamani’nda ko`plep tarqali’p, bul topi’raqlarda duzlardi’n` ximiyali’q sostavi’ tiykari’nan-xlorid ha`m natriy qatnasi’ndagi’ sul`fatlar boli’p yesaplanadi’. 3. wotlaqli’-taqi’rli’. Bul topi’raqlardi’ (A`miwda`rya del`tasi’ni’n` bati’s bo`liminde) topi’raqlardi’n` qurami’ndag`i’ duzlardi’n` ximiyali’q qurami’-xlorli’ sul`fatlar ken` tarqalg`an. 4.

del`tani'n` tarmaq arali'q woypatli'q jerlerinde topi'raq qatlamlari' wo'z aldi'na xarakterge shorlani'w da`rejesine iye boli'p, bulardi'n` ximiyali'q qurami' tiykari'nan sul`fatli', al ayi'ri'm jerlerinde belgili bir az procentke iye xlorlar qatnasadi'.

A`miwda`rya del`tasi'ndag`i' Qarajar ta`biyiy jaylaw massivinde ha`m wolardi'n` topi'raq qatlamlari'nda, topi'raqlardi'n` duzli'li'g`i' sali'sti'rmali' da`rejede az xarakterge iye boli'p, sebebi bul territoriya A`miwda`rya ag`i'n suwlari'ni'n` waqti'-waqti' keliwi menen ti'g`i'z baylani'sli'.

Tu`slik Aral jag`alawlari'ni'n` ko`l batpaqli'q territoriya topi'raq qatlamlari' ken` tarqali'p, topi'raq duzli'qlari'n payda yetiw tiykari'nan ko`llerdin` ha`m batpaqli'qlardi'n` suwlardi'n` qurg`awi' na`tiyjesinde ha`m temperaturali'q rejimge baylani'sli' topi'raqlardi'n` to`mengi qatlamlari'ni'n` duzlari'ni'n` ko`teriliwine g`a`rezli boli'p keledi. Bul territoriyalari'ni'n` topi'raq qatlamlari'ni'n` duzli'q rejimi ha`r qi'yli' xarakterge iye boli'p, yen` da`slep ko`llerdin` ha`m batpaqli'qlardi'n` gidromorfologiyali'q geografiyali'q jaylasi'wi' jag`dayi' menen ti'g`i's baylani'sli'.

Ha`zirgi waqi'tta derlik del`tadag`i' ko`pshilik ko`ller toli'q qurg`ap topi'raqlardi'n` 0-0,5 santimetr qali'n`li'qtag`i' duzli'li'g`i', ilimpazlardi'n` izertlewleri boyi'nsha 17- 84 % shekem jetedi. Bulardi'n` ximiyali'q qurami'- xlorli' sul`fatlar ha`m belgili bir mug`darda natriy duzlardan ibarat.

Ten`iz jag`alawlari'ni'n` topi'raq qatlamlari' tiykari'nan 1970-shi ji'llardag`i' ten`iz jag`alawlari'ndag`i' payda bolg`an topi'raq qatlamlari' menen ti'g`i's baylani'sli' (Aqqala tumsi'g`i'nan, Qazaqda`rya awi'li'na shekem) wolardi'n` uzi'nli'g`i' 15-20 kilometrge sozi'lg`an. Topi'raqti'n` duzlani'w qubi'li'si', bul territoriyalarda tiykari'nan da`rya suwlari'ni'n` qayti'wi' na`tiyjesinde, topi'raqtag`i' i'g`alli'qlardi'n` puwlani'wi' na`tiyjesinde payda boli'p, wolardi'n` duzli'li'g`i' 20-50 gramm litrge shekem barg`an. Al topi'raqlardi'n` duzlari'ni'n` ximiyali'q qurami' sul`fatli'-xloridli tipke kiredi.

Ha`zirgi waqi'tlari' ten`iz suwi'ni'n` wortasha 25-30 metrge qayti'wi' na`tiyjesinde, da`rya del`ta territoriyalari'ni'n` barli'q bo`limlerinde jer asti' suwlari'ni'n` to`men tu`siw qubi'li'si' bayqalmaqta. Soni'n` na`tiyjesinde del`tani'n` ko`pshilik bo`limlerinde topi'raqti'n` shorlani'wi' da`rejesi toqtap, al ayi'ri'm

wori'nlarda topi'raq qatlamlari'ni'n` duzlani'wi' keri ta`sirge iye bolmaqta. Biraqta Aral jag`alawlari'ni'n` ta`biyiy jag`dayi', sho`l zonasi'nda jaylasi'wi'na baylani'sli' ji'lli'q wortasha atmosferali'q jawi'n mug`dari' 100- 110 millimetrden aspay, soni'n` sebebinen tu`sken jawi'n shashi'nni'n` mug`dari' jer asti' qatlamlari'na wo'tpey topi'raqti'n` u`stki betinde tez waqi'tta puwlani'wi' na`tiyjesinde shor topi'raqlardi'n` dushshi'lani'w qubi'li'si'ni'n az yekenligi da`lilendi. Bul territoriyalarda belgili bir waqi'ttan keyin, topi'raq qatlamlari'nda ha`m woni'n` joqarg`i' bo`limlerindegi duzdi'n` mug`dari', topi'raqti'n` teren` qatlamlari'na wo'tiwine baylani'sli' wolardi'n` taqi'rli' topi'raq tiplerine aylani'w mu`mkinshiligine iye boladi'. Biraq ta, bul qubi'li's waqi't jag`i'nan bir neshe won`lag`an ji'llardi' talap yetedi. Soni'n` ushi'n bul territoriyalarda topi'raq qatlamlari'ni'n` u`stingi bo`limlerinde ximiyali'q duzlardi'n` yeriwi ha`m gorizontalli'q ji'li'si'w mu`mkinshiligi bolmag`anli'g`i' sebepli duzlardi'n` ko`pshilik bo`limi topi'raqti'n` to`mengi qatlamlari'nda ji'ynaladi'.

A`miwda`rya del`tasi'ni'n suwg`ari'li'p yegiliwshi territoriya jag`alawlari'nda gidrogeologiyali'q, topi'raq ha`m geoximiyali'q qatnastan bul territoriya quramali' ko`riniske iye. Sebebi, bul territoriyalarg`a ha`r ji'li' suwg`ari'li'p yegiliwshi suwg`ari'lg`an jerlerden wo'simliklerdin` vegetaciyali'q wo'siw da`wirinde turaqli' tu`rde topi'raqlarg`a fil`traciyali'q suwlardi'n` keliwi bayqali'ni'p, wonnan basqada paxta ha`m shali' ati'zlari'nan shi'qqan suwlardi' usi' territoriyalarg`a jiberiwi na`tiyjesinde, suwg`ari'li'p yegiliwshi massivlerge jaqi'n rayonlarda, wo'z aldi'na ta`n ta`big`i'y kompleksler (ko`lli- batpaqli', shorli') payda bolg`an. Bul territoriyalardi'n` galogeoximiyali'q jag`daylari' suwlar fil`tirden wo'tken gruntli'-kappilyarli topi'raq shorlani'w tipine kiridi.

Bunday waqi'tlari' suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydani' do`gereklerinde jer asti' grunt suwlari'ni'n` qa`ddinin` ko`teriliwine, sonday aq topi'raqlari'ni'n` ku`shli shorlani'w da`rejesine ali'p keledi. Soni'n` ushi'n bunday topi'raq territoriyalari'n wo'zlestiriw, O`zbekstanni'n` basqa regionlari'na sali'sti'rg`anda bir qansha qi'mbatqa tu`setug`i'nli'g`i' belgili.

Aral ten`izi suwi'ni'n` 2000-shi ji'llardan keyingi ku`shli qayti'w da`wirinde, del`ta territoriyalari'nda ha`m wolardi'n` derlik ha`mme bo`limlerinde antropogenlik

sho`listanli'qqa aylani'w qubi'li'slari' ha`wij almaqta ha`m topi'raqlardi'n` duzli'li'g`i' ji'ldan ji'lg`a joqari'dag`i' ayti'lg`an faktorlarg`a baylani'sli' woni'n` ku`shi ha`m geografiyali'q tarqati'li'wi' ko`beymekte. Biraqta bunday qubi'li'slar tek g`ana belgili bir territoriyalarda rawajlani'p al del`tani'n` basqa bo`limleridide, jer asti' suwlari' sali'sti'rmali' teren`de jaylasqan bo`limlerinde bul qubi'li's derlik joqti'n` qasi'nda. Sebebi A`miwda`ryani'n` tarmaq arali'q tegisliklerinde (Erkinda`rya, Talli'qda`rya, Ko`kda`rya) ha`m basqa da tegislik jerlerde da`rya ag`i'n suwlari'ni'n` to`men boli'wi'na baylani'sli', topi'raq qatlamlari'ni'n` duzli'li'g`i'ni'n` kemeyiwine ha`m bul territoriyada wotlaqli'-taqi'rlar ha`m taqi'rli'-tog`aylardi'n` payda boli'wi'na sebepshi bolmaqta.

Aral ten`izi suwi'ni'n` qayti'wi', da`rya ag`i'n suwlari'ni'n` ma`wsimlik xarakterge iye boli'wi', wo'z gezeginde an`g`ar jag`alawlari'nda jer asti' grunt suwlari'ni'n` to`menlewine, yag`ni'y 6-8 metrden 8-10 metrge shekem arali'qqa tu`sken. Bul territoriyalarda topi'raq qatlamlari'ni'n` duzli'li'g`i' ji'l sayi'n to`menlep, an`g`ar boylari'ndag`i' topi'raq qatlamlari'ni'n` qurg`awi' na`tiyjesinde, jen`il mexanikali'q quramg`a iye boli'wshi' qumli' topi'raqlar samal ta`sirinde wo'z aldi'na ta`n rel`ef formasi'na iye boli'p, al topi'raq qatlamlari'ni'n` rawajlani'w etapi' avtomorfli' xarakterge iye bolmaqta.

Tu`slik Aral jag`alawlari'ni'n` ta`biyiy wortali'g`i'ni'n` sho`l formag`a aylani'w jag`dayi' ha`m woni'n` aldi'n ali'w ma`seleleri ha`zirgi waqi'tta ja`miyettin` yen` basli' wazi'ypalari'ni'n` biri boli'p, bunda yen` da`slep topi'raq qatlamlari'ni'n` shorli'li'g`i' menen del`ta topi'raqlari'ni'n` suwg`ari'w jag`dayi' ha`m ta`biyiy jaylaw territoriyalari'n suw menen ta`miynlew ma`selelerine itibar beriwimiz za`ru`r.

V. Tu`slik Aral jag`alawlari'ni'n` ta`biyiy wortali'g`i'ni'n` wo'zgeriw jag`daylari'

Wo`tken a`sirdin` 60 ji'llari'na shekem Aral ten`izinin` tu`slik jag`alawlari' yag`ni'y, A`miwda`rya del`tasi'ni'n` to`mengi bo`limlerinin` Bati's, Worayli'q ha`m Arqa Shi'g`i's ta`repleri, turaqli' tu`rde u`lken ko`ller ha`m batpaqli' territoriyalar menen, sonday aq usi' jerlerde wo'zine ta`n xarakterli ta`big`i'y kompleksler

tarqalg`an yedi. Bunday geografiyali’q dizim del`ta tegisliginde, A`miwda`ryani’n` ag`i’n suwlari’ni’n` turaqli’ ma`wsimli tu`rde territoriyalardi’ suw menen ta`miynlewi na`tiyjesinde payda bolg`an. Da`r`ya del`tasi’ni’n` rel`efi sali’sti’rmali’ (0.0001-0.00013) ko`rsetkishke qarap, ten`iz tarepke karap yenkeyui darejesi na`tiyjesinde, bul territoriyalarda ta`big`i’y batpaqli’-otlaqli’ jaylawlardi’n` payda boli’wi’na sebepshi boldi’.

1974 ji’ldan baslap Taxiyatash gidrouzelinin` iske tu`siwi, wo’z gezeginde A`miwda`rya del`tasi’ni’n` bul territoriyalari’nda fizikali’q geografiyali’q wortali’qlardi’n` wo’zgeriwine sebepshi boldi’. Sebebi jaz aylari’nda buri’n turaqli’ payda boli’wshi’ ag`i’n suwlardi’n` mug`dari’ kemeyiwi na`tiyjesinde, suwg`ari’li’p yegilmeytug`i’n jerlerde jer u`sti suwlardi’n` azayi’wi’, ten`izge da`rya suwlari’ni’n` mug`dari’ni’n` kemeyiwi, wo’z gezeginde ten`iz suwi’ qa`ddinin` ha`r ji’li’ to`menlep ketiwine sebepshi boldi’. Deltadag`i’ ta`big`i’y komponentlerdin` wo’zgeriwi belgili bir izbe-izlikte wo’tip, wolardi’n` wo’zgeriwi tiykari’nan ag`i’n suwlardi’n` mug`dari’nan tikkeley baylani’sli’ boldi’.

Bunday izbe-izlik tiykari’nan to`mendegi ko`rsetilgen sxemada payda bolg`an ha`m waqi’t wo’tiwi menen wolardi’n` belgili bir zan`laqta rawajlani’wi’na sebepshi bolg`an.

1. Tu`slik Aral jag`alawlari’ni’n` topi’raq qatlamlari’ni’n` shorlani’w qubi’li’si’. Ko`l-batpaqli’q komplekslerdin` qurg`awi’

Ilimpazlardi’n` izertlewleri boyi’nsha (Rogov 1968 j; Nikitin 1975j; Konstantinova 1983j) A`miwda`rya del`tasi’nda 20 a`sirdin` 50 ji’llari’na shekem turaqli’ tu`rde ko`ller maydani’ 80-100 mi’n` gektarg`a shekem, al da`rya ag`i’n suwlari’ni’n` tasi’g`an waqi’tta del`tada 345 mi’n` gektardan aslam jerlerdi suw basqan. Bunday suw maydanlari’n` del`tada payda yetiw ushi’n ha`r ji’li’ A`miwda`ryani’n` ag`i’n suwi’ni’n` wortasha 13 % yamasa, ha`r ji’li’ 6,4 km. kub suw sarplang`an. A`miwda`rya ag`i’n suwi’ni’n` a`ste aqi’ri’n kemeyiwi, wo’z gezeginde A`miwda`ryani’n` to`mengi del`ta bo`limlerinde girologiyali’q wob`ektlerinin` suw rejimine wo’z ta`sirin tiygizdi.

A`miwda`rya del`ta territoriyasi’ndag`i’ ko`ller ha`m batpaqli’qlardag`i’ suwlardi’n` qa`ddinen ilimpazlardi’n` yesaplawlari’ boyi’nsha ha`r ji’li’ wortasha 3 km kub suw mug`dari’ parlang`an ha`m jer asti’ qatlami’na wo’tken. (Minaeva 1969j).

M. T. Tajetdinov (1972j) izertlewleri na`tiyjesinde, tek g`ana 1968 ji’li’ da`rya del`talari’nda ag`i’n suw menen tolg`an ko`ller ha`m batpaqli’qlar maydani’ yeki yesege qi’sqardi’, al da`rya del`talari’ndag`i’ ko`llerdin` uli’wma maydani’ 7800 gektarg`a qi’sqardi’. Al 1975 ji’llarg`a kelip da`rya del`talari’ndag`i’ 25 iri ko`ller ha`m 60 tan aslam kishi ko`ller maydani’ suwdan bosap qaldi’. Bulardi’n` uli’wma maydani’ wortasha 80-90 mi’n` gektardi’ iyelegen.

A`miwda`rya del`tasi’ndag`i’ suw tasqi’nlari’ 1974 ji’ldan baslap toli’q toqtadi’. Ha`zirgi waqi’tta A`miwda`ryani’n` to`mengi del`tasi’nda tek g`ana yen` iri bir neshe ko`ller saqlang`an wolardan: Sudochi, Dautkul`, Mushankul`, Qarateren`. Bul ko`llerdegi suwlardi’n` maydani’ ko`llerge kelip tu`siwshi kollektor-drenaj suwlardi’n` ko`lemine tikkeley g`a`rezli boli’p yesaplanadi’. Sog`an baylani’sli’ bul ko`llerdegi suwlardi’n` mineralizaciya da`rejesi wortasha 10- 15 gram litrdi quraydi’.

2. Gidrografiyali’q tarmaq suwlari’ni’n` wo’zgeriwi.

A`miwda`rya suw rejiminin` wo’zgeriwine baylani’sli’ da`rya ag`i’n suwlari’ 1960 j shekem ten`izge to`rt tarmaq arqali’ tu`sip turg`an yedi. Wolardan Injener wo’zek (23-25%), Wordabay (28-30%) ha`m shep won` Aqqay tarmaqlari’ (48-50%). Ha`zirgi waqi’tqa kelip bunnan basqada buri’n ta`big`i’y tarmaq bolg`an Rawshan ha`m Qazaqda`rya tarmaqlari’ ag`i’n suwlardi’ retlestiriwge qarati’lg`an jasalma kanal retinde paydalani’ladi’.

Tabiyg`i’y da`rya tarmaqlari’, del`tada wolardi’n` jiyligi ilimpazlardi’n` yesaplawlari’ boyi’nsha 1900-1960 ji’llar dawami’nda bir qansha pa`seygen I.R.Alimuhamedovti’n` (1980j) yesaplawlari’ boyi’nsha bul ko`rsetkish 0,16- 0,08 km/km^2 ko`rsetkishke iye bolg`an ha`m bunday ko`rsetkish ha`zirgi waqi’tqa shekem 2,5-3 ma`rtege qi’sqarg`an. Deltani’n` to`mengi bo`limlerinde del`ta ag`i’n suwlari’ni’n` pa`seyiwi na`tiyjesinde del`tani’n` gidrografiyali’q tarmaqlari’da ko`plep qi’sqardi’. Mi’sali’ ushi’n, wo’tken a`sirdin` 60 ji’llari’na shekem da`ryadan

wortasha sekundi’na 15 metr. kub suw wo’tken bolsa, ha`zirgi waqi’tta bul ko`rsetkish 2-3 al ayi’ri’m ji’llari’ derlik da`rya ag`i’n suwlari’ bul baqlaw punktinen wo’tpegen. (Temirbay gidro post).

Keyingi ji’llari’ A`miwda`rya ag`i’n suwlari’ni’n` mug`dari’ ha`r ji’li’ dawami’nda bir qansha wo’zgerislerge ushi’ramaqta, sebebi da`ryani’n` joqarg`i’ bo`limlerindegi payda bolg`an suw saqlag`i’shlar na`tiyjesinde da`ryani’n` ta`big`i’y suw mug`dari’ adamlar ta`repinen retlestirilip turmaqta. Sonli’qtan da suwlardi’n` mineralizaciyasi’ ha`m ximiyali’q qurami’ ha`r qi’yli’ xarakterge iye. Da`r`ya suwlari’ni’n` ha`r ji’li’ wo’zgeris ko`rsetkishlerine iye boli’wi’ da`ryani’n` an`g`arlari’na keskin ta`sir yetip, wolardi’n` wortasha qurg`aq teren`ligi qorshag`an wortali’qqa sali’sti’rg`anda 3-4 metr, al ayi’ri’m territoriyalarda 8-10 metrge jetedi. Ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’na baylani’sli’ da`ryani’n` ta`big`i’y an`g`ari’ Wordabay wo’zek, woni’n` ten`iz ta`repke qarap uzi’nli’g`i’ bir neshe kilometrge wo’zgermekte. Mi’sali’ ushi’n, ha`zirgi waqi’tta bul tarmaqti’n` 1960 ji’llarg`i’ sali’sti’rg`andag`i’ uzi’nli’g`i’ 60-70 km. uzi’nli’qqa sozi’lg`an.

Keyingi ji’llari’ da`rya suwlari’ni’n` ten`izge jetpewi na`tiyjesinde payda bolg`an da`rya ag`i’n suwlar insanlar ta`repinen turaqli’ tu`rde retlestirilip, da`rya del`tasi’ndag`i’ ko`llerge ha`m ta`big`i’y jaylawlarg`a wot-jem ali’w ushi’n paydalanbaqta.

3. Jer asti’ suw rejiminin` wo’zgeriwi.

20 a`sirdin` 70 ji’llari’na shekem A`miwda`rya del`tasi’ni’n` arqa bo`liminin` jer asti’ suwlari’ ten`iz qa`ddi suw betine ha`m usi’ territoriyag`a kelip tu`siwshi da`ryani’n` ag`i’n suw mug`dari’na tikkeley g`a`rezli yedi. Deltani’n` jer asti’ suwlari’ni’n` tiykarg`i’ ko`zi boli’p Aral ten`izi suwlari’ni’n` fil`traciyali’q jag`dayi’, ta`big`i’y atmosferali’q jawi’n shashi’n mug`dari’, sonday aq del`tadag`i’ payda bolg`an suw an`g`arlari’nan payda bolg`an fil`traciyali’q suw mug`darlari’ yesaplang`an.

Ha`zirgi waqi’tta da`rya suwlari’ni’n` ha`dden ti’s qayti’wi’, A`miwda`rya ag`i’n suwlari’ni’n` derlik to`men da`rejede keliwi, ko`p sandag`i’ ta`big`i’y da`rya ang`arlari’ni’n` ha`m ko`ller suwi’ni’n` qurg`awi’, wo’z gezeginde A`miwda`ryani’n` to`mengi del`tasi’ni’n` jer asti’ suwlari’ni’n` rejimine wo’z ta`sirin tiygizdi.

Deltani’n` bati’s bo`legindegi jer asti’ grunt suwlari’ni’n` jag`dayi’, sol territoriyag`a jaqi’n magistralli’q kollektr-drenaj ha`m Sudochi, Xodjakul`, Keusir ko`llerinin` suw fil`traciyali’q jag`dayi’na baylani’sli’ boli’p yesaplanadi’.

Suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’na jaqi’n ha`m Sudochi ko`line jaqi’n jerlerde, jer asti’ suwlari’ni’n` qa`ddi teren`ligi 1-2 metr, al ayi’ri’m jerlerde 3 metrge shekem, del`tani’n` biyik jerlerinde 3-5 metrge shekem, al del`tani’n` arqa bo`limi Qarajar biyikligi bo`limlerinde jer asti’ grunt suwlardi’n` qa`ddi 3-5 metrge shekem tu`sken.

Ilimpazlardi’n` izertlewleri boyi’nsha da`rya ag`i’n suwlari’ni’n` sali’sti’rmali’ ko`p bolg`an ji’llari’ mi’sali’: 1978, 1980, 1983, 1987, 2002 ji’llari’, Da`r`ya suwlari’ni’n` keliwine baylani’sli’ drenaj ha`m paydalang`an suwlardi’ ko`llerge jiberiw na`tiyjesinde, bul territoriyalarda jer asti’ suwlari’ni’n` waqi’tsha ko`teriliw mu`mkinshiligine ali’p keldi.

A`miwda`rya del`tasi’ni’n` worayli’q bo`limlerinde jer asti’ grunt suwlari’, tiykari’nan suwg`ari’li’p yegiliwshi jerlerge bari’wshi’ magistral` kanallardi’n`, sonday aq Aqda`rya, Qi’pshaqda`rya ha`m Qazaqda`ryadan wo’tiwshi suwlardi’n` fil`traciyali’q suw wo’tiw jag`dayi’na baylani’sli’ boli’p kelgen. Bul territoriyalarda jer asti’ grunt suwlari’ni’n` qa`ddi 3-5 metrge shekem baradi’.

Da`r`ya del`tasi’ni’n` shi’g`i’s bo`limlerinde jer asti’ grunt suwlari’ni’n` qa`ddi, bul territoriyalarda suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’na (Shakaman, Kuralpa) keliwshi ag`i’n suwlardi’n`, mug`dari’na tikkeley baylani’sli’. Sonli’qtan da, bul territoriyalarda jer asti’ grunt suwlari’ni’n` qa`ddi 5-10 metrge shekem baradi’. Tek g`ana Ji’lti’rbas suw qolti’g`i’nda jer asti’ grunt suwlari’ni’n` qa`ddi, jer betine sali’sti’rg`andi’ 1-2 metrge shekem to`menge tu`sken.  Bul territoriyalarg`a tiykari’nan Qazaqda`rya suw tarmag`i’ni’n` KS-1 ha`m KS-3 magistral` kollektor drenaj suwlari’ni’n` ta`siri u`lken boli’p yesaplanadi’.

Ilimpazlardi’n` yesaplawlari’ boyi’nsha 1980- 2005 ji’llarda A`miwda`rya del`tasi’ni’n` suwg`ari’li’p yegilmewshi bo`limi, tiykari’nan wortasha 46,3 % qurap, bul territoriyalarda jer asti’ grunt suwlari’ni’n` qa`ddi 3-5 al ayi’ri’m bo`limlerinde 5-10 metrge shekem baradi’.

A`miwda`rya del`tasi'nda gidrologiyali'q rejimnin wo'zgeriwine baylani'sli' jer asti' grunt suwlari'ni'n` mineralizaciyasi' da bir qansha wo'zgeriske ushi'radi'. Egerde wo'tken a`sirdin` 70 ji'llari'na shekem bul territoriyalarda jer asti' suwlari'ni'n` mineralizaciyasi' to`men ha`m wortasha mineralizaciyalang`an grunt suwlar kategoriyasi'na kirse, ha`zirgi waqi'tlari' bul ko`rsetkish ku`shli mineralizaciyalang`an jer asti' grunt suwlar kategoriyasi'na kirmekte.

Jer asti' suwlari'ni'n` bunday xarakterge iye boli'ui'; birinshiden topi'raq qatlamlari'ni'n` litologiyali'q ha`m geomorfologiyali'q quri'li'si'na, yekinshiden, jer asti' suwlari'ni'n` teren`ligine, jer u`sti suwlari'ni'n` jaqi'nli'g`i'na ha`m basqada faktorlarg`a baylani'sli' boli'p yesaplanadi'.

Jer asti' suwlari'ni'n` mineralizaciyalani'w da`rejesi tiykari'nan arqadan bati'sqa ha`m shi'g`i's bag`darg`a qarap ko`beyiw da`rejesine iye boli'p ha`m usi' bag`dar tiykari'nda jer asti' grunt suwlari'ni'n` ximiyali'q qurami' xloridli-sul`fattan, natriy-xlorli' ha`m xlorli' tipke qarap wo'zgeredi. Suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari'ni'n` grunt suwlari'ni'n` mineralizaciyalani'w da`rejesi wortasha 0,3 -10 gramm litrge shekem baradi'.

Deltadag`i' ag`i'n suwlar wo'tip turg`an magistral` kanallardi'n` boyi'nda, ta`biyiy da`rya ang`arlari'nda jer asti' grunt suwlardi'n` mineralizaciyasi' 1 gramm litrge shekem baradi'. Al 2-3 gramm litr jer asti' grunt suwlardi'n` mineralizaciyali'ng`an geografiyali'q tarqali'w jag`dayi' bul tiykari'nan suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari'nda xojali'q-arali'q kanallardi'n` boyi'nda tarqalg`an, al 3-5 gramm litrge shekemgi jer asti' grunt suwlardi'n` duzlani'li'w xarakteri, tiykari'nan u`lken masshtabtag`i' suwg`ari'li'p yegiliwshi maydanlari'nda payda boladi'. Sonday aq grunt suwdi'n` duzli'li'g`i' 5-10 gramm litrge iye boli'wshi' jer asti' grunt suwlari'ni'n` geografiyali'q tarqali'w wori'nlari' tiykari'nan bular jer u`sti topi'raq qatlamlari'nda duzlardi'n` ko`p tarqalg`an bo`limlerinde ken`nen tarqalg`an.

4. Gidromorfli' topi'raq qatlamlari'ni'n` evolyuciyasi'

A`miwda`rya ag`i'n suwlari'ni'n` azayi'wi' wo'z gezeginde bul regionda topi'raqti'n` payda boli'wi' tipleri ha`m xarakteri bir qansha ha`r qi'yli' bo`limlerge

iye. Da`r`ya suwlari’ menen A`miwda`ryani’n` to`mengi bo`limlerine turaqli’ tu`rde bir neshe ju`z, mi’n` ji’llar dawami’nda allyuvial-otlaqli’ topi’raq qatlamlari’ payda boli’p, bulardi’n` kelip shi’g`i’w tariyxi’, rawajlani’wi’ haqqi’nda bir neshe ilimpazlar ilimiy miynetler jazg`an (Kalashnikov, 1956; Lopatin, 1958; Vaylert, 1961; Egorov, 1959; Kimberg, 1964.) bul da`wirlerde bul territoriyalarda tiykari’nan wotlaqli’ ha`m batpaqli’- wotlaqli’, allyuvial, wotlaqli’-taqi’rli’, duzli’ ha`m basqada topi’raq tu`rleri payda bolg`an ha`m rawajlang`an.

Keyingi ji’llari’ da`rya suwi’ rejiminin` wo’zgeriwi, ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’, wo’z gezeginde bul territoriyada topi’raq payda boli’w qubi’li’si’ni’n` derlik toli’q wo’zgeriwine ali’p keldi. Buri’ng`i’ da`wirdegi payda bolg`an gidromorfli’q rejim wo’z gezeginde yari’m gidromorfli’ ha`m avtomorfli’ rejimge wo’zgerdi.

Topi’raq qatlami’ni’n` evolyuciyasi’ yamasa rawajlani’w tendenciyasi’ qurg`aqshi’li’q jag`dayi’na baylani’sli’ sho`l zonasi’ndag`i’ topi’raqlardi’n` zonali’q payda boli’w tipine qarap bag`darlang`an (Rafikov, Tetyuxin, 1981j).

Deltani’n` bati’s ha`m worta bo`limindegi payda bolg`an batpaqli’ allyuvial topi’raqlar, waqi’tti’n` wo’tiwi menen batpaqli’-qurg`awshi’ topi’raqlar kategoriyasi’na almasti’. Al wotlaqli’ topi’raqlar jer rel`efinin` jag`dayi’na baylani’sli’ biyiklik jerlerde wotlaqli’-taqi’rli’ ha`m pa`s jerlerde wotlaqli’-qurg`ag`an topi’raq kategoriyasi’na wo’zgerip basladi’. Deltani’n` sali’sti’rmali’ ba`lent jerlerinde wotlaqli’-taqi’rli’ topi’raqlar jer asti’ grunt suwlari’ni’n` to`menlewine baylani’sli’, waqi’tti’n` wo’tiwi menen taqi’rli’ topi’raqlarg`a aylandi’. Al tog`ay territoriyalari’ndag`i’ payda bolg`an wotlaqli’-taqi’rli’ topi’raqlar, jer asti’ grunt suwlari’ni’n` to`menleniwi, jer u`sti topi’raq suwlari’ni’n` azayi’wi’ na`tiyjesinde bulardi’n` ayi’ri’m bo`limleri sho`l qumli’ topi’raqlarg`a aylandi’.

Deltada topi’raq payda boli’w qubi’li’si’ni’n`, jer-suw tipinen qurg`aq gidromorfli’ tipke wo’zgeriw bag`dari’ (Kovda, 1973-j) del`tani’n` ko`pshilik bo`liminde shor topi’raqlardi’n` payda boli’wi’na ha`m rawajlani’wi’na sebepshi boldi’.

Shorlar tiykari’nan buri’n payda bolg`an qurg`ag`an ko`llerdin` asti’, da`rya ang`arlari’ aralari’, del`tani’n` ten`izge jaqi’n jaylasqan jag`alawlari’nda ha`zirgi

waqi’tlari’ bunday topi’raq payda boli’w qubi’li’slari’ dawam yetpekte. Biraq ta, ha`zirgi waqi’tlari’ jer asti’ grunt suwlari’ni’n` ha`dden ti’s to`men tu`siwi, duzli’ jerler waqi’tti’n` wo’tiwi menen bunday topi’raqlarda duzlardi’n` qurami’ azayi’wi’ xarakterine iye bolg`anli’g`i’ bayqalmaqta.

Keyingi da`wirlerde jer asti’ grunt suwlari’ni’n` to`menlewine baylani’sli’ topi’raqlardi’n` avtomorfli’q rawajlani’wi’ xarakterge iye bolg`anli’g`i’ ma`lim. Soni’n` na`tiyjesinde topi’raq payda boli’w qubi’li’si’nda ha`zir uli’wma zonali’q biogeografiyali’q jag`daylardi’n` roli ko`beyip, soni’n` ushi’n ha`m del`tani’n` topi’raqlar payda boli’w xarakteri sho`l zonasi’na tiyisli ellyuvial rawajlani’w tipine bag`darlang`an.

Soni’n` menen bir qatarda, ha`zirgi waqi’tta A`miwda`rya del`tasi’nda ayi’ri’m bo`limlerinde topi’raqti’ payda yetiwdin` gidromorfli’q basqi’shlari’da rawajlang`an. Bul territoriyalarda topi’raqta gumistin` procentlik mug`dari’ 1 % ko`p boli’p, bunday territoriyalar buri’ng`i’ qurag`an qami’szarli’qlarda, soni’n` menen birge wo’simlik qatlamlari’ ken` tarqalg`an territoriyalarg`a tiyisli. Bunday payda boli’wshi’ topi’raqlardi’ paleogidromorfli’ topi’raqlar dep atali’nadi’.

5. Da`rya delta topi’raqlari’nda duz komplekslerinin` payda boli’wi’ ha`m woni’n` rawajlani’wi’

20-a`sirdin` 60-ji’llari’na shekem A`miwda`ryani’n` to`mengi bo`limlerinde, da`rya topi’raqlari’na ag`i’n suwdi’n` turaqli’ kelip turi’wi’na baylani’sli’ topi’raq qatlamlari’ juwi’li’w na`tiyjesinde wolardi’n` duzli’li’g`i’ bir qansha kemeyip turg`an. Al topi’raqlarda duzlardi’n` sali’sti’rmali’ ko`p mug`dari’, da`rya ang`arlari’ni’n` biyik bo`limlerinde, del`tani’n` qurg`aq territoriyalari’nda ja`mlesken.

Keyingi ji’llari’, joqari’da ko`rsetilgen qubi’li’slardi’n` toqtati’li’wi’, jer asti’ grunt suwlari’ni’n` pa`ske tu`siwi, da`rya del`tasi’ territoriyasi’nda derlik wolardi’n` barli’q bo`limlerinde, topi’raqlarda duzlardi’n` ko`beyiwine sebepshi boldi’. A`miwda`rya del`ta territoriyasi’, tiykari’nan wolardi’n` topi’raq qatlamlari’, duzlardi’ ji’ynaw mu`mkinshiligine iye boldi’.

Sebebi, bul territoriya mellioratіvlik qatnasta derlik ag`i’n suwg`a iye yemes territoriya boli’p, al duzli’li’q balansi’ boyi’nsha turaqli’ tu`rde duzlardi’ ji’ynaw ha`m geoximiyali’q ko`rsetkishleri boyi’nsha xloridli- sul`fatli’ duzlani’w xarakterine iye boli’wshi’ territoriya boli’p yesaplanadi’ (Kovda, 1946j). sog`an baylani’sli’ A`miwda`rya del`tasi’nda da`rya suwlari’ni’n` retlestiriliwi na`tiyjesinde ha`m ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’ wo’z gezeginde da`rya del`ta topi’raqlari’nda duzlardi’n` sho`giwi, ji’ynali’wi’, keyingi ji’llari’ bir qansha joqari’ da`rejede boldi’. Biraqta, da`rya del`ta topi’raqlardi’n` duzli’li’g`i’ tiykari’nan jergilikli ta`big`i’y jag`daylarg`a ha`m jerlerdi xojali’q jaqtan wo’zlestiriw da`rejesine baylani’sli’ bolg`an. Soni’n` ushi’n da, del`tani’n` belgili bir region territoriyalari’ ha`m woni’n` topi’raqlari’, duzlardi’ ji’ynaw mu`mkinshiliklerine boli’p, al del`tani’n` yekinshi bo`limi, ja`miyettin` topi’raq qatlamlardi’ wo’z ma`pine paydalani’w na`tiyjesinde, wolardag`i’ duzlardi’n` mug`dari’ bir qansha to`men yekenligin da`lileydi (suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’).

A`miwda`rya del`tasi’ndag`i’, a`sirise buri’ng`i’ ten`iz qa`ddinde jaylasqan bo`limlerinde, topi’raq qatlamlari’nda duzlardi’n` payda boli’wi’ tiykari’nan jer rel`efine, topi’raqlardi’n` qurami’na, klimatqa, sonday aq jer asti’ grunt suwlari’ni’n` pa`s to`mende boli’wi’na ha`m jer asti’ grunt suwlari’ni’n` mineralizaciyali’q da`rejesine baylani’sli’ bolg`an.

Buri’ng`i’ ten`iz jag`alawi’nda jaylasqan del`ta topi’raqlardi’n` duzli’li’q xarakteri, tiykari’ni’n` sol jerlerdin` litologiyali’q, geomorfologiyali’q jag`dayi’na ha`m gidrogeologiyali’q qubi’li’slarg`a ti’g`i’z baylani’sli’. A`miwda`rya del`tasi’ni’n` bul bo`limlerinde topi’raqtag`i’ duzlardi’n` maksimum bo`limi joqarg`i’ 0,5 santimetr qatlamda jaylasi’p, bulardi’n` duzli’li’g`i’ wortasha 25-40% shekem baradi’. Al, jer betinen qanshama teren` to`menge barg`an sayi’n, topi’raq qatlami’nda duzlardi’n` sani’ ha`m procentlik qatnasi’ to`menlep, bul qatlamda tiykari’nan topi’raqti’n` geomorfologiyali’q ha`m gidrogeologiyali’q jag`daylari’ u`lken a`hmiyetke iye bolg`an.

Deltani’n` sali’sti’rmali’ biyik bo`liminde, jer asti’ suwlari’ni’n` mineralizaciyasi’ to`men boli’p, sog`an baylani’sli’ bunday topi’raq qatlamlari’nda

duzdi’n` mug`dari’ wortasha 2-4% shekem jetedi. Al teren`ge barg`an sayi’n topi’raqti’n` duzli’li’g`i’ 1-15% baradi’.

Da`r`yani’n` pa`ski bo`limlerinde duzli’ topi’raqlardi’n` sani’ ha`m maydani’ bir qansha ko`p boli’p, bunday territoriyalarda topi’raqtag`i’ duzlardi’n` yen` ko`p mug`dari’, topi’raqti’n` 0,2 santimetr qali’n`li’g`i’nda jaylasi’p, al to`mengi gorizontlarg`a barg`an sayi’n topi’raqti’n` duzli’li’g`i’ bir qansha pa`seyedi.

Deltani’n` ten`izge jaqi’n ko`llerinin` topi’raq qatlami’ (Qazaqda`ryani’n` shi’g`i’s bo`limleri) buri’nqi’ da`wirde bul territoriyalar ten`iz suwi’ni’n` ja`rdeminde payda bolg`an jer asti’ grunt suwlari’, Aral ten`izi suwi’ni’ qayti’wi’na baylani’sli’ jer asti’ suwlari’ sali’sti’rmali’ to`men qatlamlarg`a ketiwine baylani’sli’, bul territoriyalarda topi’raqlardi’n` u`stki bo`liminde wolardi’n` duzli’li’g`i’ 80-90% jetedi. Al bul qurg`ag`an ko`llerdin` ayi’ri’m bo`limlerinde duzlardi’n` qali’n`li’g`i’ 1-1,5 metrge shekem baradi’.

Bunnan basqada del`tani’n` wortan`g`i’ bo`limlerinde da`rya suwlari’ni’n` waqti’-waqti’ keliwine baylani’sli’, topi’raq qatlamlari’nda ha`m wolardi’n` duzli’li’g`i’ waqi’tti’n` wo’tiwi menen bir qansha wo’zgerislerge ushi’ramaqta.

Ha`zirgi waqi’tlari’ da`rya deltasi’ndag`i’ payda bolg`an topi’raqlardi’n` duzli’li’q rejimi tiykari’nan regiondag`i’ topi’raqlardi’n` litologiyali’q-geomorfologiyali’q ha`m gidrogeologiyali’q jag`dayi’na baylani’sli’. Soni’n` menen bir qatarda da`rya del`tasi’ndag`i’ topi’raqlardi’n` payda boli’wi’ ha`m duzlardi’ payda yetiw ha`m ji’ynaw jag`dayi’ boyi’nsha ilimpazlardi’n` yesaplawlari’ boyi’nsha to`mendegi tiplerge bo`linedi:

1. topi’raqlarda gruntli’-kapillyarli’ jag`dayda duzlardi’ ji’ynaw tipi;
2. qol-batpaqli’ territoriyalarda topi’raqlarda duzlardi’ ji’ynaw tipleri;
3. buri’ng`i’ ten`iz jag`alawlari’ndag`i’ topi’raq qatlamlari’nda duzlardi’ payda yetiw tipleri;
4. deltada wo’simlik qatlamlari’ni’n` wo’zgeriwi.

1960 ji’llarg`a shekem A`miwda`ryani’n` to`mengi bo`limleri tiykari’nan woni’n` ko`pshilik bo`limi tutas bir tegis qami’szari’li’qlardi’ payda yetken. Ilimpazlardi’n` izertlewleri boyi’nsha (Baxiev, Maylun) bul da`wirlerde Aral del`tasi’ni’n` to`mengi bo`liminde wo’zine ta`n «Aral jag`alawlari’ landshafti’n`»

payda yetken. Sonli’qtanda bul da`wirlerde payda bolg`an, wo’z aldi’na ta`n, landshaft territoriyalari’ wortasha 700-800 mi’n` gektardi’ iyelegen.

Ha`zirgi da`wirge kelip bunday ken` maydandag`i’ payda bolg`an wo’simlik landshaftlari’ ha`m woni’n` derlik barli’g`i’ ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’na baylani’sli’, da`ryadan keliwshi ag`i’n suwlardi’n` derlik bolmawi’, jer asti’ suwlari’ni’n` to`mengi qatlamlarg`a tu`siwine baylani’sli’, wolardi’n` ha`mmesi quwrap worni’na sho`lge shi’damli’ wo’simlik qatlamlari’ menen almaspaqta. Biraqta ha`zirgi waqi’tlari’ bunday qami’szarli’qlar del`tani’n` to`mendegi jaylasqan ha`r ji’li’ ag`i’n suw menen tolti’ri’li’p turi’lg`an ko`ller a`tirapi’nda payda bolmaqta. Bulardi’n` uli’wma maydani’ wortasha 10-20 mi’n` gektardan aspaydi’. Qalg`an territoriyalarda duzg`a ha`m sho`lge shi’damli’ wo’simlik qatlamlari’ payda boli’p, wolardan qarabaraq, ji’n`g`i’l, aqbas ha`m soni’n` menen birge bir ji’lli’q sho`p wo’simlikleri iyelemekte.

A`miwda`rya deltasi’nda keyingi ji’llarda gidrologiyali’q rejimnin` wo’zgeriwine baylani’sli’, puta, ag`ash wo’simliklerdin` de derlik wo’zgeriw jag`dayi’ bayqalmaqta. Bul wo’simlikler, tiykari’nan A`miwda`rya del`tasi’nda wo’nimli jaylaw retinde mal-sharwashi’li’q ushi’n paydalani’li’p, soni’n` menen birge topi’raqlardi’n` erroziya qubi’li’si’n saqlaw mu`mkinshiliklerine iye bolg`an. Putali’ ag`ash wo’simlikler A`miwda`ryani’n` tiykarg`i’ tarmaqlari’ ha`m ha`r qi’yli’ mayda ta`biyiy tarmaqlari’ jag`alawlari’nda rawajlani’p, wolardi’n wo’siw ha`m rawajlani’w shegaralari’ wortasha 5-6 kilometr boli’p, 1970 ji’llarg`a shekem bulardi’n` uli’wma maydani’ ilimpazlardi’n` izertlewleri boyi’nsha 250-300 mi’n` gektardi’ iyelegen (Baxiev, 1977-j).

Ha`zirgi waqi’tqa kelip, bul tog`aylardi’n` jer maydani’ 5-10 ma`rtege qi’sqari’p, sebebi ha`r ji’li’ turaqli’ tu`rde da`rya ang`arlari’nan keletug`i’n ag`i’n suwdi’n` mug`dari’ qi’sqari’wi’na baylani’sli’. Soni’n` menen birge topi’raqlardi’n` duzli’li’g`i’ni’n` ha`m jer asti’ grunt suwlardi’n` mineralizaciyasi’na ko`beyiwine g`a`rezli.

1960 ji’llarg`a shekem ilimpazlardi’n` izertlewleri boyi’nsha (R.S.Vernik, 1964) A`miwda`rya del`tasi’ni’n` shi’g`i’s bo`liminde landshaftli’q xarakterge iye, ji’n`g`i’l wo’simlikleri wo’sip ha`m rawajlani’p, al ha`zirgi waqi’tqa kelip del`tani’n`

bati’s ha`m worayli’q bo`limlerinde bul wo’simlik shegaralari’ keskin rawajlani’p, sonli’qtanda wolardi’n` geografiyali’q tarqali’w shegarasi’ keyingi 20-25 ji’ldi’n ishinde 5-10 ma`rtege wo’sken.

Delta topi’raqlari’nda ha`r qi’yli’ wo’simlik qatlamlari’ni’n` wo’siwi ha`m geografiyali’q rawajlani’wi’, tiykari’nan sol territoriyani’n` topi’raq- ekologiyali’q jag`dayi’na tikkeley g`a`rezli boladi’. Mi’sali’, ku`shli shorlang`an jer asti’ grunt suwlari’ joqari’ mineralizaciyalang`an topi’raq qatlam territoriyalari’nda ha`zirgi waqi’tlari’ aji’ri’q, kermek, aqbas, sonday aq bir ji’lli’q duzg`a shi’damli’ wo’simlik qatlamlari’ ken`nen rawajlang`an. Al, shor topi’raqlarda jer asti’ grunt suwlari’ teren` jaylasqan jerlerinde ji’n`g`i’l, jantaq, qarabaraq rawajlani’p, al taqi’rli’ topi’raqlarda tiykari’nan ji’n`g`i’l ha`m bir ji’lli’q shor wo’simlikleri ken`nen tarqalg`an.

Tu`slik Aral jag`alawlari’ni’n` tegislik del`ta territoriyalari’nda wo’simlik qatlamlari’ni’n` payda boli’wi’ ha`m rawajlani’wi’, tiykari’nan topi’raqti’n` suw, duzli’q rejimine ha`m jer asti’ grunt suwi’ni’n` jag`dayi’na baylani’sli’ boli’p kelgen. Topi’raq qatlamlari’ni’n` duzli’q rejiminin`, suwlardi’n` mineralizaciyasi’ni’n`, jer asti’ grunt suwlari’ni’n` teren`ligi ha`m ximiyali’q qurami’ni’n` san ha`m sapa jag`i’nan wo’zgeriwi, del`tadag`i’ wo’simlik qatlamlari’ni’n` derlik waqi’t jag`i’nan wo’zgeriwine ha`m wolardi’n` geografiyali’q tarqali’wi’na wo’z ta`sirin tiygizedi. Sonli’qtan da, ha`zirgi waqi’ttag`i’ A`miwda`rya del`tasi’ni’n` wo’simlik qatlamlari’ni’n` wo’siwi, rawajlani’wi’ ha`m geografiyali’q tarqali’wi’ keyingi 20-25 ji’l ishinde wo’z aldi’na xarakterge iye.

Da`rya deltasi’ndag`i’ ta`big`i’y jag`daydi’n ha`m wortali’qti’n` wo’zgeriwi, wo’z gezeginde wo’zgergen wo’simlik qatlamlari’ni’n` analizlegende del`tadag`i’ geodizimlerdin` qurami’na ha`m woni’n` rawajlani’w jag`dayi’na baylani’sli’, bir qansha ekologiyali’q qatarli’qlardi’ du`ziw mu`mkinshiligine iye. Soni’n` na`tiyjesinde wo’simliklerdin` rawajlani’wi’ ha`m geografiyali’q tarqali’wi’, sol wo’simliklerdin` topi’raq qatlami’ndag`i’ ekologiyali’q jag`dayg`a baylani’sli’ yekenligi ma`lim boldi’. Juwmaqlap aytqanda wo’simlik qatlamlari’ni’n` qurg`ag`an ko`l ha`m batpaqli’qlardan keyingi payda bolg`an dinamikasi’n to`mendegi izbe izlik te ko`rsetiwimiz mu`mkun: gidrofitler-mezofitler- gidrogalofitler-kserofitler: al ten`izdin` qurg`ag`an territoriyalari’nda da`slepki wo’simlik qatlamlari’ni’n` payda

boli’wi’ ha`m waqi’t jag`i’nan wolardi’n` rawajlani’wi’, geografiyali’q tarqali’w izbe izligin to`mendegi sxemada ko`rsetiwimizge boladi’: galofitler-galokserofitler-psammofitler:

7. Klimatli’q jag`daylardi’n` wo’zgeriwi

Aral ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’na baylani’sli’ A`miwda`rya suw mug`dari’ni’n` 1980-j keyingi wo’zgeriwi, A`miwda`rya del`tasi’ni’n` ta`big`i’y wortali’q jag`dayi’ni’n` wo’zgeriwine ali’p keldi. Bunday qubi’li’slardi’n` payda boli’wi’ wo’z gezeginde to`mendegi ko`rsetkishlerge iye boldi’: ko`l batpaqli’q komplekslerinin` derlik joq boli’p ketiwine, puta, ag`ash, tog`ay ha`m qami’s wo’simliklerinin` san ha`m sapa jag`i’nan pu`tkilley wo’zgeriwine, del`ta territoriyalari’nda u`lken maydanda sho`p wo’simliklerinin` joq boli’p ketiwine, del`tada jer asti’ grunt suwlari’ni’n` to`menge tu`siwine baylani’sli’, jen`il mexanikali’q quramg`a iye topi’raq qatlamlari’ni’n` samal ta`sirinde uzaq arali’qlarg`a ushi’wi’na, ten`iz jag`alawlari’ni’q ha`r ji’li’ wortasha 2-5 kilometr qayti’wi’na, bulardi’n` ha`mmesi wo’z gezeginde tu`slik Aral jag`alawlari’nda ha`m del`ta territoriyalari’nda klimatli’q jag`daydi’n` wo’zgeriwine ali’p keldi.

1960-1970-ji’llarg`a shekem Aral jag`alawlari’ndag`i’ jaylasqan meteostanciyalar ha`m wolardi’n` ko`rsetkishleri ten`iz meteostanciyalari’ dep atali’p, al 60-ji’llardan keyin ten`iz suwi’ni’n` keskin qayti’wi’na baylani’sli’, bul meteostanciyalar qurg`aqshi’li’q stanciyalari’ dep ataldi’. Sonli’qtan da bir ji’l dawami’nda ayli’q hawa temperaturasi’ni’n` wortasha ko`rsetkishi qurg`aqshi’li’q meteostanciya menen ten`iz jag`alawi’ndag`i’ jaylasqan meteostanciya mag`li’wmatlari’n sali’sti’rg`anda bir qansha ayi’rmashi’li’qlarg`a iye yekenligi da`lilendi. (tablica 3).

Bul mag`li’wmatlar boyi’nsha, ha`r bes ji’lli’q da`wirde, ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’na baylani’sli’ atmosferali’q hawa rejiminin` wo’zgergenligi sezilgen. Qon`i’rat ha`m Shi’mbay meteostanciya mag`li’wmatlari’na qarag`anda temperaturali’q rejim 0,4-1,1 gradusqa wo’zgergen. Soni’n` menen bir qatarda keyingi ji’llarda a`sirise Moynaq, Chabanqazg`an meteostanciyalari’nda hawa

atmosferasi’ni’n` aylani’s wo’zgeriwine baylani’sli’  temperaturani’n` bir qansha to`menligin ko`rsetedi.

Hawa temperaturasi’ni’n` ayli’q ha`m ji’lli’q wo’zgeriw jag`dayi’n tiykari’nan to`mendegi tablicada ani’q keltirilgen. Bul mag`li’wmatlar boyi’nsha hawa temperaturasi’ni’n` to`menleniwi aprel` ayi’nda baqlani’li’p, jaz aylari’nda da bul ko`rsetkish bir qansha to`menlegen. Al qi’s aylari’na kelip hawani’n` temperaturasi’ ha`m woni’n` wo’zgeriw jag`dayi’ sali’sti’rmali’ az boli’p yesaplanadi’.

Ilimpazlardi’n` izertlewleri boyi’nsha tu`slik Aral jag`alawlari’nda hawa temperaturasi’ni’n` wo’zgeriwi, topi’raq beti qatlami’ni’n` ba`ha`r ha`m jaz aylari’nda i’si’wi’na, soni’n` na`tiyjesinde ba`ha`r aylari’nda hawa temperaturasi’ sali’sti’rmali’ pa`s, al jaz aylari’nda i’ssi’, al gu`z aylari’nda sali’sti’rmali’ ji’lli’ temperatura iye bolmaqta.

Ten`iz suwi’ni’n` 1960 ji’llarg`a sali’sti’rg`andag`i’ shegarasi’ni’n` 100-150 kilometr qashi’qli’g`i’na, baylani’sli’ atmosferali’q hawani’n` i’g`alli’g`i’ pa`s boli’p, soni’n` saldari’nan qurg`aq ku`nlerdin` ko`p boli’wi’na ali’p kelip, sonli’qtan da tu`slik Aral jag`alawi’nda ha`zirgi waqi’tta kontinental klimatli’q ko`riniske iye bolmaqta. Bul territoriyalarda hawa temperaturasi’ni’n` sutkali’q terbelisi wo’z gezeginde kontinentalli’q xarakterge iye boli’p wori’s ilimpazi’ (T. I. Molosnov, 1987j) izertlewleri boyi’nsha  bir ji’lli’q sutkali’q temperaturani’n` wo’zgeriw jag`dayi’, keyingi 10 ji’lli’q mag`li’wmatlarg`a qarag`anda Moynaq meteorologiyali’q stanciyasi’nda derlik bir qansha wo’zgeriske iye bolg`an. Sebebi bul stanciyada ten`iz jag`alawlari’ni’n` tez waqi’t ishinde ali’slawi’, wo’z gezeginde atmosferali’q hawa rejimi kontinentalli’q xarakterge iye bolg`anli’g`i’n da`lileydi.

Tu`slik Aral jag`alawlari’na ten`iz suwlari’ni’n atmosferali’q hawani’n` i’g`alli’g`i’na ta`sirin ani’qlaw ushi’n, joqari’dag`i’ ko`rsetilgen meteorologiyali’q stanciyalardi’n` ha`r ji’lg`i’ mag`li’wmat ko`rsetkishleri na`tiyjesinde a`melge asi’ri’ldi’. Yag`ni’y, 1970-1990 ji’llari’ 1950-1959 ji’llarg`a sali’sti’rg`anda ji’ldi’n` sali’sti’rmali’ jaz aylari’nda Moynaq, Shi’mbay meteorologiyali’q stanciyalari’nda hawani’n` i’g`alli’g`i’ derlik bir qansha to`menlep ketkenligin da`lileydi.

Keyingi 10 ji’llar dawami’nda Moynaq meteorologiyali’q stanciyasi’nda hawa qatlami’ni’n` wozgeriui, al gu`z aylari’nda bul ko`rsetkish 10-12 ku`nge yerte

keletug`i’nli’g`i’ da`lilenbekte. Bul mag`li’wmatlardi’n` tiykari’nda tu`slik Aral jag`alawlari’nda ha`m A`miwda`rya del`tasi’nda Aral ten`izi suwi’ni’n` qayti’wi’, wo’z gezeginde atmosferali’q temperaturag`a ta`sir yetip, soni’n` na`tiyjesinde ha`r ji’li’ ba`ha`r aylari’ kesh kelip, al gu`z aylari’ wo’z gezeginde 1960 ji’lg`a sali’sti’rg`anda bir qansha wo’zgeriske iye yekenligin ko`remiz.

8. A`miwda`rya deltasi’nda jer relefinin` wo’zgeriwi

Ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’, da`rya ag`i’n suwlari’ni’n` joqari’ ta`repten retlestiriliwi, wo’z gezeginde pu`tkil A`miwda`rya del`tasi’ndag`i’ payda bolg`an, rawajlang`an geografiyali’q tarqalg`an wo’simlik qatlamlari’ni’n` wo’zgeriwine ha`m joq boli’p ketiwine, uli’wma del`ta jag`dayi’ni’n` wo’zgeriwine, topi’raq qatlamlari’ni’n` joqarg`i’ bo`limlerinin` qurg`awi’na, qami’s ha`m tog`ay wo’simliklerinin` joq boli’p ketiwine baylani’sli’, topi’raq qatlamlari’nda eroziya qubi’li’slari’ni’n` ken`nen tarqali’wi’na ali’p keldi. Sonli’qtan da tu`slik Aral jag`alawlari’nda ha`zirgi waqi’tlari’ ten`izdin` qurg`ag`an barli’q jerlerinde ha`m da`rya suwlari’ keyingi ji’llari’ barmag`an geografiyali’q territoriyalarda, topi’raq qatlamlari’nda, jen`il mexanikali’q quramg`a iye bolg`an topi’raq territoriyalari’nda, qumlardi’n` bir jerden yekinshi jerge ko`shiw qubi’li’slari’ ha`wij almaqta. Soni’n` saldari’nan, ha`zirgi waqi’tta A`miwda`rya del`tasi’nda ha`m ten`izdin` qurg`ag`an bo`limlerinde jer rel`efinin` wo’zgeriw qubi’li’slari’ ji’ldan ji’lg`a ayqi’n ko`rinbekte.

A`miwda`rya del`tasi’nda ha`m ten`izdin` qurg`ag`an territoriyalari’nda jer rel`efinin` ba`lentlewi, wo’z gezeginde mayda mexanikali’q quramg`a iye bolg`an qum topi’raqlardi’n`, jer asti’ grunt suwlari’ni’n` waqi’tti’n` wo’tiwi menen to`men tu`siwine baylani’sli’, wolar qurg`aqlani’p, samal na`tiyjesinde bir territoriyadan yekinshi territoriyag`a ko`ship jan`a jer rel`efin payda yetpekte. Sonli’qtan da bul territoriyalarda waqi’tti’n` wo’tiwi menen mayda to`beshilikler ha`m ko`shpeli iri qumlardi’n` payda boli’wi’na sebepshi bolmaqta. Soni’n` bir qatarda, bul territoriyalarda mayda qum topi’raqlar penen birge ha`r qi’yli’ quramg`a iye duzlar da ko`ship, del`tadag`i’ ha`m ten`izdin` qurg`ag`an jerindegi territoriyalarda, wo’simlik qatlamlari’ni’n` toli’q wo’sip rawajlani’wi’na wo’z ta`sirin tiygizbekte.

Soni’n` menen birge bul territoriyalarda jan`a jer rel`efinin` payda boli’wi’na ha`m rawajlani’wi’na antropogenlik faktor yamasa adam ja`miyeti de wo’z ta`sirin tiygizbekte. Mi’sali’ ushi’n, adamzat ja`miyeti ha`zirgi texnikali’q sebeplerge baylani’sli’ u`lken traktorlardi’n`, bir jerden yekinshi jerge ju`riwi, xojali’q ma`pleri ushi’n wo’simlik ha`m tog`ay territoriyalari’n` joq qi’li’ni’wi’, wo’z gezeginde topi’raq qatlamlari’ni’n` samal ta`sirinde wo’zgeriwine, wo’simliklerdin` toli’q wo’siwine ha`m rawajlani’wi’na ta`sirin tiygizip, jer rel`efinin` waqi’t jag`i’nan wo’zgeriwine sebepshi bolmaqta. Sebebi A`miwda`rya del`tasi’ni’n` derlik ko`pshilik bo`limi topi’raqlari’ni’n` joqarg`i’ qatlamalari’, bos qurami’ boyi’nsha qum mexanikali’q topi’raqlarg`a iye boli’p, yeger de bul topi’raqlardi’n` joqarg`i’ bo`limi qurg`ag`an bolsa, bular samal ta`sirinde tez atmosferali’q hawag`a ko`teriliwi na`tiyjesinde jan`a jer rel`efin payda boli’wshi’ tiykarg`i’ faktorlardi’n` biri boli’p yesaplanadi’.

Bunday qubi’li’slar, ha`zirgi waqi’tlari’ A`miwda`ryani’n` tiykarg`i’ ang`ari’ bo`limlerinde de ko`plep ushi’rasadi’, sebebi ha`r ji’li’ da`rya suwlari’ni’n` turaqli’ tu`rde bul ang`arlardan wo’tpewi na`tiyjesinde topi’raq bo`limlerinin` samal ta`sirinde ko`shiwi, u`lken masshtabtag`i’ jer rel`efin payda yetiwge sebepshi bolmaqta. Bunday payda bolg`an jer rel`efinin` wortasha biyikligi 2-5 metrge shekem baradi’.

Tu`slik Aral jag`alawlari’nda ha`m A`miwda`rya del`tasi’nda ha`zirgi waqi’tta ha`r qi’yli’ rel`ef payda yetiwshi qubi’li’slar ken`nen tarqalg`anda bolmaqta.

9. Aral ten`izi suwi’ni’n` qayti’wi’na baylani’sli’ oni’n` ekologiyali’q, socialli’q-ekonomikali’q ta`siri

Aral ten`izi basseini a`yiemgi awi’l xojali’q region boli’p, yag`ni’y bul wo’z gezeginde Worta Aziyadag`i’ yen` da`slepki suwg`ari’li’p jer maydanlari’ boli’p yesaplanadi’. A`miwda`rya, Si’rda`rya ha`m Zarafshan del`talari’nda (b.e.sh. 4-2 shekemgi era da`wirlerinde) suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’ payda boli’p, Zarafshan ha`m Qashqada`rya del`talari’nda b.e.sh 1 a`sirlerde wortasha 600 mi’n` gektarg`a jetken. (Gulyamov 1975j). A`miwda`rya ha`m Si’rda`rya del`talari’nda

suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari' wortasha 3,5-4 million gektarg`a iye boli'p, sonnan to`mengi A`miwda`ryada 1,3 miilion gektar, al Si'rda`ryani'n` to`mengi bo`limlerinde 2-2,5 million gektarg`a jetken.

A`miwda`rya ha`m Si'rda`ryani'n` to`mengi bo`limlerinde antik da`wirlerinde suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlar, ha`zirgi da`wirlerge sali'sti'rg`anda 3-4 ma`rte ko`p bolg`an. Biraq haqi'yqati'na kelgende, bul jer maydanlar ha`zirge sali'sti'rg`anda az mug`darda paydalani'li'p, sebebi suwg`ari'li'wshi' kanallar qazi'w texnikani'n` joq boli'wi'na baylani'sli', jer maydanlari' awi'l xojali'q yeginleri ushi'n tek g`ana 10,15% mug`darda paydalang`an. (Tolstov 1969j).

Wori's ilimpazi' S. Tolstovti'n` (1962j) mag`li'wmatlari'na Karaganda, A`miwda`rya ha`m Si'rda`ryani'n` to`mengi bo`limlerinde 12-14 a`sirlerde suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari' 2,5 million gektarg`a jetip, sonnan turaqli' tu`rde 2,5 million gektar jer maydani' suwg`ari'li'p turg`an. Keyingi ji'llari' ilim ha`m texnikani'n` rawajlani'wi', buri'ng`i' paydalang`an suwg`ari'li'p yegiliwshi kanal sistemalari'ni'n` qaytadan isleniliwi, suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari'ni'n` ko`beyiwine sebepshi boladi'. Suwg`ari'w kanallari'ni'n` jen`ishke ha`m teren` qazi'li'wi'na baylani'sli', suwlardi'n` ko`p puwlani'wi'na jer asti'na filtraciyag`a ko`p ketiwine keskinlik tuwdi'rdi'.

20 a`sirdin` aqi'rg`i' ji'llari'nda Worta Aziyada iri suw xojali'q wob`ektlerinin` yag`ni'y Qaraqum, Qarshi, A`miw Buxara kanallari' payda boldi'.

Qaraqum kanali' 1954-ji'ldan baslap iske tu`sip, ha`zirgi waqi'tta woni'n` uzi'nli'g`i' 1000 km. den arti'q. Ha`zirgi waqi'tta kanal jag`alawlari'ndag`i' suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari' 1 million 200 mi'n` gektardan aslam jer maydanlari'n suwg`armaqta. Qaraqum kanali'ni'n` A`miwda`ryadan suwdi' ali'w mu`mkinshiligi sekundi'na 550 metr kub. suwdi' aladi'. Qaraqum kanali' menen birge A`miwda`ryadan ali'wshi' basqada kanallardi'n` suwdi' ali'w normasi' bir qansha joqari' da`rejede yekenligi da`lilengen. Mi'sali' ushi'n 1960-1992 ji'llar dawami'nda bul kanallardan kelgen suwlar 14-18 mi'n` metr kv. ko`leminde payda yetken, yag`ni'y bul normag`a sali'sti'rg`andi' 25-40% ko`p degen so`z.

Qarshi, Djizzak, Sherabad dalalari'nda suwg`ari'p yegiliwshi jer maydanlari'na ha`r gektarg`a ji'li'na 9,2 mi'n` metr kub. suw zi'yat paydalanatug`i'nli'g`i'

da`lilengen. Sog`an baylani'sli' joqari'dag`i' ko`rsetilgen materiallar tiykari'nda Worta Aziya territoriyalari'nda keyingi 25-30 ji'lda Da`r`yalardi'n` joqarg`i' ta`replerinde ag`i'n suwlardi' ali'w ha`m wolardan paydalani'w ji'ldan ji'lg`a ko`lemi ko`beymekte, al da`ryani'n` to`mengi del`talari'nda ag`i'n suwlardi'n` wo'z waqti'nda jetip keliwi u`lken mashqalag`a aylanbaqta.

A`miwda`rya basseindegi suwdi'n` mug`dari', bassein territoriyasi'ndag`i' suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari'n ha`zirgi waqi'tta toli'q qanaatlandi'ri'w mu`mkinshiligine iye yemes. Egerde, Aral basseindegi suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari'n, ag`i'n suw menen toli'q qanaatlandi'ri'w ushi'n qosi'msha suw resurslari' tabi'lmasa, wonda Aral basseindegi jer maydanlari'n ag`i'n suw menen ta`miynlew derlik u`lken mashqalag`a aylanadi'.

Onnan basqada Si'rda`rya ha`m A`miwda`ryani'n` joqari' bo`limlerinde Andijan, Charbaq, Chardara, Tu`yemoyi'n, Nurek suw saqlag`i'shlari' payda boli'p, soni'n` sanlari'nan 20 a`sirdin` 90 ji'llari'na kelip Worta Aziya ha`m Qazaqstanda 3 million gektardan aslam jan`a awi'l xojali'q jerleri wo'zlestirildi. Bunnan basqada, jer asti' suwlari' ushi'n magistral kollektrler payda boli'p, bulardan aqqan suw A`miwda`rya ha`m Si'rda`rya suwlari'na qosi'li'p, al basqa bir bo`legi Qi'zi'lqum ha`m Qaraqum territoriyalari'na jiberildi. Yag`ni'y wo'tken a`sirdin` 90 ji'llari'nda Worta Aziya ha`m Qazaqstan territoriyasi'nda 9354 mi'n` gektar, al tek g`ana Worta Aziyada 7630 mi'n` gektar jer maydanlari' wo'zlestirildi. 20 a`sirdin` aqi'rlari'na kelip suwg`ari'li'p yegiliwshi jer maydanlari'ni'n` ko`beyiwi, wo'z gezeginde Worta Aziyadag`i' yen` u`lken A`miwda`rya ha`m Si'rda`ryadan buri'ng`i'g`a sali'sti'rg`anda 2-2,5 yese ko`p suw mug`dari'n ali'wg`a ma`jbu`r boldi'.

Ilimpazlardi'n` yesaplawlari' boyi'nsha Aral ten`izi basseinindegi da`rya suwi'ni'n` ko`p ji'lli'q mug`dari', wortasha 126,9 km. kub boli'p, al bul da`rya suwlari'ni'n` sudi' beriw mug`dari' ilimpazlardi'n` yesaplawlari'na qarag`anda 104,7 km. kub quraydi', al ha`zir bul ko`rsetkish derlik 95-100 km. kub, quramaqta. Ilimpazlardi'n` yesaplawlari' boyi'nsha, ha`zirgi waqi'tlari' da`rya suwlari'ni'n` 95,2 km. kub bo`legin paydalani'wg`a, sonnan A`miwda`rya basseynine 56,7 Si'rda`ryada 26,7 al basqada kishi da`ryalardan wortasha 5 km kub sudi' paydalani'wg`a rejelestirilmekte.

Ha`zirgi waqi’tta ag`i’n suwlardi’ paydalani’w da`rejesi Aral basseininde 108-118 km. kub boli’p, sonnan 100-106 km kub suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’na, yamasa 6,8 million gektar jerge da`rya suwlari’n paydalani’w rejelestirilgen. Bul wo’z gezeginde da`rya suw resurslari’ni’n` 90-91% paydalani’w degen so`z. Yegerde bul suw mug`dari’n keleshekte u`nemlep paydalanbasaq, təbiyiy da`rya suwlari’n suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’na derlik jetkeriw joqti’n` qasi’nda.

Keyingi ji’llardi’n` ilimpazlardi’n` izertlewleri boyi’nsha Aral ten`izi basseinindegi da`ryalar 1975, 1976, 1981, 1982, 1985, 1986, 1990, 1994, 1997, 2000, 2003, 2005 ji’llari’ təbiyiy ag`i’n suwdi’n` mug`dari’ ji’lli’q normadan az bolg`anli’g`i’n da`lileydi.A`miwda`rya ha`m Si’rda`rya baseininde suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’ni’n` wo’siwi keyingi 15,20 ji’llari’nda ha`dden ti’s joqari’, sebebi da`rya del`talari’nda paydalanbag`an suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’ni’n` ko`p boli’wi’na baylani’sli’ wo’tken a`sirdin` 80,90 ji’llari’ A`miwda`rya ha`m Si’rda`ryani’n` joqari’ bo`limlerinde iri suw saqlag`i’shlardi’n` payda boli’wi’ al keyingi ji’llari’ Tadjikstandag`i’ Rogun suw saqlag`i’shlari’ni’n` payda boli’wi’ (70 km. kub) A`miwda`ryani’n` to`mengi bo`limlerinde suw mug`dari’ni’n` yelede to`menlewine ali’p kelmekte.

Da`rya suwlari’ni’n` suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’na ko`plep ali’ni’wi’ 1990 ji’llarg`a kelip Si’rda`rya basseyininde 2,4 million gektar sudi’ ali’w mug`dari’ 27,7 km. kub, al A`miwda`rya baseininde 2,2 mln. gektar sudi’ ali’w mug`dari’ 54,9 km kubqa jetti. Suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’ bul yeki basseinde de sali’sti’rmali’ bir qa`lipte bolg`ani’ menen, al da`rya suwlari’n ali’w jag`daylari’ ha`r qi’yli’ xarakterge iye boldi’.

Da`rya suwlari’ni’n` joqari’dan retlestiriliwi (ha`r qi’yli’ ko`lemdegi suw saqlag`i’shlardi’n` payda boli’wi’, da`ryalardan ag`i’n suwlardi’ ali’wshi’ kanallardi’n` payda boli’wi’) wo’z gezeginde ten`izge kelip tu`siwshi da`rya suwlari’ni’n` derlik joq boli’wi’, keleshekte ten`iz suwi’ni’n` toli’q quwrap joq boli’p ketiwine sebepshi boladi’.

Ten`iz suwi’ni’n` qi’sqari’wi’ Aral boyi’ regioni’ni’n` ekologiyali’q jag`daylari’ni’n` wo’zgertiw menen birge, woni’n` socialli’q-ekonomikali’q

jag`daylari'n pu`tkilley wo'zgertdi. Buni'n` na`tiyjesinde ha`zirgi waqi'tta Aral ten`izi qurg`ag`an territoriyalarda wo'z aldi'na ta`n geodizimlerdin` payda boli'wi'na sebepshi bolmaqta. (suwret. 3).

1970-ji'llarg`a shekem tu`slik Aral boyi' da`rya del`ta territoriyalari'nda sharwashi'li'qti' rawajlandi'ri'w qolayli' bolg`an. Delta territoriyalari'nda ag`i'n suw rejimi joqari' da`rejede boli'p bul jerlerde sharwa ushi'n yen` kerekli qami'szarlar, pishenzarlar ken` tarqalg`an. Sonli'qtan da, bul waqi'tlari' sharwashi'li'q ushi'n ha`r gektardan gektari'nan 100-150 centnerden qami's wori'li'p, «S» vitaminine bay bolg`an joqari' si'patli' qami's silosi' tayarlang`an. Ilimpazlardi'n` yesaplawlari' boyi'nsha, bul ji'llari' ha`r ji'li' qami'szarli'qlardi'n` maydani' 350-400 mi'n` gektardi' iyelegen. (Baxiev, 1977-j). Egerde ha`r gektari'n 10-15 tonnadan aslam bul qami'slardan silos tayarlansa ji'li'na wortasha 5 milion tonnadan aslam silos tayarlanatug`i'nli'g`i'n da`lileydi.

Ha`zirgi waqi'tlari' del`tadag`i' bul qami's zarli'qlardi'n` derlik 90-95% quwrap qali'p, sonli'qtan da ha`zirgi mahalde sharwashi'li'q ma`selesinde u`lken qi'yi'nshi'li'qlarg`a ali'p kelmekte. Tu`slik Aral boyi'ndag`i' ekologiyali'q jag`daydi'n` biri, topi'raq qatlamlari'ni'n` shorlani'wi', soni'n` na`tiyjesinde wo'simliklerdin` pu`tkilley wo'zgeriwi ha`m de shamal ta`sirinde topi'raq qatlamlari'ni'n` eroziyag`a ushi'rawi' ji'ldan ji'lda keskinlespekte. Sog`an baylani'sli' bul faktor tek g`ana tu`slik Aral jag`alawlari'nda yemes, al Si'rda`rya del`talari'nda da keri wo'zgerisler ju`z bermekte.

Aral ten`izi suwi'ni'n` qa`ddi toqtawsi'z tu`sip bari'wi', ten`izdin` uli'wma 85-90 0% qurg`awi'na, wo'z gezeginde bir pu`tin ten`izdin` u`sh bo`limge bo`liniwine ali'p kelip, qorshag`an wortali'qqa, Aral ten`izin territoriyalarg`a, barli'q ta`big`i'y komplekslerine wo'z ta`sirin tiygizbekte.

Atmosferali'q shamaldi'n` ta`siri suwdan qurg`ag`an jerlerde shan` tozanlardi'n` ko`teriliwine, a`sirise arqa-shi'g`i'stan, qubla-bati'sqa yesken samaldi'n` samal ta`sirinde shan` tozanlardi'n` ko`teriliwi samal ku`shine baylani'sli' 10-100 kilometr arali'qqa shekem bari'wi'na sebepshi bolmaqta. Ilimpazlardi'n` izertlewleri boyi'nsha shamal ta`sirinde ko`terilgen shan` tozanlardi'n` geografiyali'q tarqali'w uzaqli'g`i' 200-250 kilometrge shekem baratug`i'nli'g`i'n kosmostan

ali’ng`an mag`li’wmatlar da`lileydi (J.Jalg`asbaev 1986). Tu`slik Aral jag`alawlari’nda payda bolg`an ta`big`i’y xalat quramalasi’p sezilerli da`rejede ju`z bermekte.

Da`ryani’n` to`mengi del`talari’nda ha`m wolardi’n` ekosistemalari’na ja`ne bir faktor yag`ni’y, da`rya ag`i’n suwlari’nda yerigen halda keletug`i’n duzlar ha`m ha`r qi’yli’ ximiyali’q za`ha`rli zatlardi’n` del`ta topi’raqlari’na kelip sho`giwi, wo’z gezeginde bul territoriyalarda ekologiyali’q ta`sirdin` bir qansha ku`sheyiwine ali’p kelmekte. Yegerde bul qubi’li’s turaqli’ tu`rde rawajlani’p bari’lsa, bul regionda waqi’tti’n` wo’tiwi menen ha`zirgi awhaldan ha`m qi’yi’ni’raq ken` maydanlardi’ iyelep alg`an ekologiyali’q jag`day payda boli’wi’ mu`mkin.

To`mengi A`miwda`rya del`talari’nda ilimpazlardi’n` yesaplawlari’ boyi’nsha 1990 ji’llardan baslap ha`zirgi waqi’tqa shekem ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’ ha`m da`ryadan ag`i’n suwdi’n` ma`wsimlik xarakterge iye bolg`ani’na baylani’sli’, jer asti’ grunt suwlari’ni’n` to`mengi qatlamlarg`a (5-8 metr) tu`sip ketkenligin da`lileydi.

Ha`zir da`rya suwlari’ kelmey quri’p qalg`an Ko`kda`rya, Yerkinda`rya, Aqda`rya, Taldi’q, Aqbasli’q, Injener wo’zek ha`m basqada da`rya tarmaqlari’ni’n` a`tiraplari’nda topi’raq eroziyalari’ni’n` qubi’li’slari’ni’n` payda boli’wi’na sebepshi bolmaqta. Sebebi bul jerlerde da`rya ag`i’n suwlari’ toli’q boli’p turg`an waqi’tlari’ tog`ayzarlar rawajlani’p, al ha`zir bul tog`ay zarlardi’n` worni’na yari’m puta ha`m basqa da wo’simliklerdin` keliwine baylani’sli’ bunday qubi’li’slar a`melge aspaqta. Soni’n` menen birge del`ta topi’raqlari’ni’n` qumshi’q mexanikali’q sostavka iye boli’wshi’ territoriyalari’nda samal ta`sirinde jan`a jer rel`eflerdin` payda boli’wi’ gu`zetilmekte.

Ilimpazlardi’n` yesaplawlari’ boyi’nsha ten`iz suwi’ni’n` qurg`ag`an jerlerinde shamal ta`sirinde qumlardi’n` bir jerden yekinshi jerge ko`shiwi, tu`slik Aral jag`alawlari’ boyi’nsha 100-50 metrdi quraydi’ (Jalg`asbaev, 1986). Yegerde bul ko`rsetkishti yesapqa alsaq ten`izdin` suwdan qurg`ag`an jerlerinen, A`miwda`rya del`tasi’na taman ko`shken qumlardi’n` jer maydani’ keyingi 20-30 ji’llar ishinde belgili bir u`lken territoriyani’ iyelegenligi so`zsiz. Bular wo’z gezeginde del`ta territoriyasi’nda qumlardan payda bolg`an to`beshiklerdi. Qumli’ topi’raqlarda

wo’siwshi psammofit, galofit wo’simliklerdin` wo’sip rawajlani’wi’na ha`m geografiyali’q tarqali’wi’na soni’n` ta`sirinde usi’ jerge say wosimlik, haywanat du`n`yasi’ni’n` keliwine sebepshi boladi’. (Suwret 4.).

A`miwda`rya del`talari’nda ha`m ten`izdin` qurg`ag`an jerlerinde jer asti’ grunt suwlari’ni’n` tez pa`seyip tez to`mengi qatlamg`a tu`siwine baylani’sli’, bul territoriyalarda la`mlikke g`a`rezli wo’simlik qatlamlari’ni’n` wo’zgeriwine sebepshi bolmaqta. Soni’n` menen birge bul jerlerde keyingi ji’llari’ atmosferali’q jawi’n shashi’n mug`dari’ wortasha (80-100 millimetr) boli’p, wo’simliklerdin` bul la`mlikten paydalani’w mu`mkinshiligi derlik joqti’n` qasi’nda. Jer u`stine tu`sken atmosferali’q jawi’n-shashi’n jaz aylari’nda tez puwlani’p, al bul wo’z gezeginde topi’raq qatlami’nda duzlardi’n` payda boli’wi’na sebepshi boladi’. Payda bolg`an duzlar shamaldi’n` ta`sirinde bir territorriyadan yekinshi territoriyag`a ko`ship, al yekinshi bo`limi sol territoriyada topi’raq qatlami’nda qaladi’.

1960-ji’llarg`a shekem A`miwda`ryani’n` deltasi’ni’n` bati’s ha`m worayli’q bo`limlerinde ko`p geogrfiyali’q territoriyalarda payda bolg`an qami’szarli’qlar, jer u`sti suwlari’ni’n` ketiwi, jer asti’ grunt suwlari’ni’n` pa`ske tu`siw na`tiyjesinde keyingi ji’llari’ bul wori’nlarda sali’sti’rmali’ ku`shli shorlang`an topi’raq qatlamlari’na aylani’p, usi’ topi’raqlarg`a iykemlesken wo’simlik qatlamlari’ payda bola basladi’. Keiyngi 10-15 ji’lda del`ta territoriyalari’nda buri’n payda bolg`an tog`ay zarlardi’n` awqali’ ja`nede quramalasi’p (tal, toran`g`i’l, jiyde) ha`m wolardi’n` maydani’ keskin kemeyiwi ku`tilmekte. Sebebi, ta`biyiy da`rya tarmaqlari’nda keyingi ji’llari’ da`rya ag`i’n suwlari’ derlik wo’tpey, tog`ay wo’simliklerinin` qurg`awi’na soni’n` menen birge ja`ne de antropogen faktorlardi’n` ta`sirine baylani’sli’ wolardi’n` maydanlari’ ji’ldan ji’lg`a kemeymekte. Biraq ta ha`zirgi waqi’tlari’ Aqda`rya, Qazaqda`rya, Qi’pshaqda`rya - da`rya an`g`arlari’ boyi’nda wolardi’n` rawajlani’wi’ ayi’ri’m jag`daylarda waqti’nsha saqlani’p turapti’.

Joqari’da ayti’lg`anlardan bizlerdin` pikirimizshe, ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’na baylani’sli’ keleshekte ten`izden qurg`ag`an jerlerinde A`miwda`rya del`talari’nda ta`big`i’y ekologiyali’q jag`daylarda keskin wo’zgerisler boli’wi’ ku`tilmekte. Jer asti’ grunt suwlari’ni’n` qa`ddi to`men tu`siwi na`tiyjesinde, topi’raq

qatlamlari'nda wo'zgerisler wortasha ha`m ku`shli shorlang`an topi'raqlardi'n`, shorlarg`a aylani'wi', ha`zirgi wo'sip ha`m rawajlang`an wo'simliklerdin` worni'na, qurg`aqqa shi'damli' gallofit ha`m kserofit wo'simliklar menen almasi'wi'na sebepshi boladi'. Shamal ta`sirinde payda bolg`an jer u`sti qum biyikliklerinde sekseul, ju`zgu`n, qoyansu`yek ha`m basqa da bir ji'lli'q efemer wo'simlikler rawajlanadi'.

Ag`ash ha`m putali' wo'simliklerdin`, tog`ay zarlardi'n` ekologiyali'q jag`dayi' ja`nede quramalasi'w na`tiyjesinde, wolardi'n` worni'na ji'n`g`i'llar, al ayi'ri'm territoriyalardi' topi'raq qatlami'ni'n` mexanikali'q qurami'na baylani'sli', jantaq wo'simlikleri ko`plep rawajlanadi'. Aral ten`izinin` tu`binin` suwdan qurg`ag`an bo`limlerinin` ta`big`i'y sharayatlari', topi'raq qatlamlari' quramali' boli'p wo'zine ta`n qa`siyetlerge iye. Suwdan bosag`an ten`iz jerlerinin` rel`efi bati's ha`m worta bo`limleri tegisliklerden ibarat, al U`sturt biyikliginin` jan bawi'ri'nan baslang`an tegislikler tiykari'nan 3-4 metrden 0,5 metrge pa`siyip baradi'.

Ten`izdin` suwdan qurg`ag`an bo`limlerinde jer rel`efinin` du`zilisi jag`i'nan yeki bo`limge bo`linedi:

a. Mexanikali'q quri'li'si' jag`i'nan jen`il qumlardan ibarat bolg`an territoriyalarg`a

b. Mexanikali'q qurami' sali'sti'rmali' awi'r bolg`an topi'raq qatlamlarg`a bo`linedi.

Ten`izdin` qurg`ag`an bo`limlerindegi tegisliklerdin` mexanikali'q qurami' awri'raq bolg`an topi'raq qatlamlari'nda jer asti' suwlari'ni'n` qa`ddi jer betine jaqi'ni'raq jaylasqan.

Jer asti' suwlari'ni'n` qa`ddi ten`iz suwi' qa`ddi qanshama qurg`aqqa barg`an sayi'n, jer asti' suwi' qa`ddi to`menge tu`sedi.

Jer asti' suwlari'ni'n` jer betine jaqi'n turi'wi' sebepli wolardi'n` jer u`stinde bolatug`i'n puwlani'wi'ni'n` sali'sti'rmali' ku`shli bolatug`i'nli'g`i'n bilemiz. Soni'n` menen birge ten`izdin` suwi' qaytqan jerlerinde jer asti' suwlari'ni'n` shorli'g`i' 1 litrde 15-70 grammg`a shekem, al tu`slik shi'g`i's bo`limlerinde bul ko`rsetkish wortasha 75-500 gramm yekenligi ma`lim. (Ak petkey arxipelag`i').

Ilimpazlardi’n` mag`li’wmatlari’ boyi’nsha suwdi’n` mineralizaciya da`rejesi. Ten`iz suwi’nan qanshama qurg`aqqa barg`an sayi’n, ko`rsetkish asi’p baratug`i’nli’g`i’ belgili boldi’. Jer asti’ suwlari’ni’n` rejimi tiykari’nan bul suwlardi’n` jer betine jaylasi’w qa`ddine baylani’sli’ yekenligi ma`lim.

Ten`izdin` suwi’ qaytqan jerlerinde, mi’sali’ Akpetkey arxipelag`i’nda shorlani’w xarakteri tiykari’nan sul`fatli’-xloridli, xloridli-sul`fatli’, natriyli-xloridli tiptegi shorlar ko`plep tarqalg`an.

Ha`zirgi waqi’tlari’ ten`iz suwi’ni’n` pu`tkilley qayti’wi’, wo’z gezeginde buri’n ten`iz jag`alawlari’nda bali’qshi’li’q, sharwashi’li’q penen jasag`an xali’qlar pu`tkilley ko`ship ketken, tek g`ana Moynaq, U`shsay, Qazaqda`rya punktlerinde xali’qti’n` jasaw mu`mkinshiliklerine iye boli’p, bul xali’qlardi’n` ko`pshilik bo`limi, xali’q xojali’g`i’nda sharwashi’li’q ha`m soni’n` menen birge keyingi waqi’tlari’ neft`-gaz qi’di’ri’w mekemelerinde jumi’s islemekte.

2000-ji’llarg`a kelip ten`iz suwlari’nan jan`a bosag`an jerlerde jer asti’ suwlari’ni’n` mineralizaciyasi’ 60-100 grammg`a tura keldi. 1990-ji’llardan baslap Aral ten`izine A`miwda`rya arqali’ tu`setug`i’n suwdi’n` mug`dari’ derlik toqtap, al ten`izdin` qa`ddi 35-38 metr absolyutke pa`seydi. U`lken ten`iz kishi ten`izden aji’raldi’. 2000-ji’llardan son`, suwdi’n` ko`lemi 150-160 kub kilometrge kemeyip, maydani’ wortasha 20-25 mi’n` km. kv. iyeleydi. U`lken ten`izdin` shi’g`i’s bo`limi derlik toli’q quwrap, al bati’s bo`liminde U`stirtke jaqi’n jag`alawlari’nda teren` shuqur boli’wi’na baylani’sli’, belgili bir territoriya ten`iz suwi’ maydani’na aylang`an. (Su`wret № 5).

Aral ten`izi Qi’zi’lqum, Qaraqum, U`stirt, U`lken ha`m Kishi Porsi’q, Aral boyi’ Qaraqumi’ sho`lleri menen tutasi’wshi’ Aral ten`izi worni’nda u`lken Aral sho`li, yag`ni’y Aral qum territoriyasi’ payda bolmaqta. Ilimpazlardi’n` izertlewleri boyi’nsha yegerde ten`iz suwi’ni’n` ha`mmesi puwlani’p ketse, woni’n` worni’na U`sturttegi «Barsa kelmes» duzli’li’g`i’ si’yaqli’ 10 milliard tonnadan aslam duz qatlami’ territoriyasi’ payda boladi’. Bul duzlardi’n` qurami’ tiykari’nan as duzi’, magniy, kal`ciy ha`m sul`fat duzlari’nan ibarat boladi’.

O`zbekistan ilimpazlari’ni’n` da`slepki mag`li’wmatlari’na qarag`anda Aral ten`izinin` qurg`ag`an bo`liminen A`miwda`rya del`tasi’na shamal ja`rdeminde ha`r

gektar maydang`a ji’li’na 500 kilogramm ha`m wonnan da arti’q duzlar ushi’p kelip tu`setug`i’nli’g`i’ da`lilengen. Bul qubi’li’slardi’ kemeytiriw ha`m woni’n` aldi’n ali’w ilajlari’ ushi’n ha`zirgi waqi’tta ilimpazlar ha`m hu`kimet ta`repinen bir qansha jumi’s islemekte.

Aral ten`izinin` kishi bo`limi Qazaqstan territoriyasi’nda jaylasi’p ha`zirgi waqi’tlari’ bul ten`iz maydani’ u`lken ten`iz benen kishi ten`izdi tutasti’ri’wshi’ Ko`k Aral qi’snag`i’n jasalma tu`rde bo`gew (jabi’w) na`tiyjesinde Kishi ten`iz suwi’ qa`ddi 40-42 m.abs. da`rejege ko`teriliwine sebepshi boldi’.

Aral boyi’ ekologiyasi’ wo’zgeriwin geografiya sabag`i’nda woqi’ti’w

Ha`zirgi waqi’tta da`rya suwlari’ni’n` ha`dden ti’s qayti’wi’, A`miwda`rya ag`i’n suwlari’ni’n` derlik to`men da`rejede keliwi, ko`p sandag`i’ ta`biyiy da`rya ang`arlari’ni’n` ha`m ko`ller suwi’ni’n` qurg`awi’, wo’z gezeginde A`miwda`ryani’n` to`mengi del`tasi’ni’n` jer asti’ suwlari’ni’n` rejimine wo’z ta`sirin tiygizdi ha`m ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’ei’ baylani’sli’ territoriyada ekologiyali’q wo’zgerisler payda bolmaqta. Wolardan- Ko`l-batpaqli’q komplekslerdin` qurg`awi’, Tu`slik Aral jag`alawlari’ni’n` topi’raq qatlamlari’ni’n` shorlani’w qubi’li’si’, Gidrografiyali’q tarmaq suwlari’ni’n` wo’zgeriwi, .Klimatli’q jag`daylardi’n` wo’zgeriwi, A`miwda`rya del`tasi’nda jer rel`efinin` wo’zgeriwi.

Aral ten`izi suwi’ni’n` qayti’wi’na baylani’sli’ woni’n` ekologiyali’q, socialli’q-ekonomikali’q ta`siri, 1960-1970-ji’llarg`a shekem Aral jag`alawlari’ndag`i’ jaylasqan meteostanciyalar ha`m wolardi’n` ko`rsetkishleri ten`iz meteostanciyalari’ dep atali’p, al 60-ji’llardan keyin ten`iz suwi’ni’n` keskin qayti’wi’na baylani’sli’, bul meteostanciyalar qurg`aqshi’li’q stanciyalari’ dep ataldi’. Sonli’qtan da bir ji’l dawami’nda ayli’q hawa temperaturasi’ni’n` wortasha ko`rsetkishi qurg`aqshi’li’q meteostanciya menen ten`iz jag`alawi’ndag`i’ jaylasqan meteostanciya mag`li’wmatlari’n sali’sti’rg`anda bir qansha ayi’rmashi’li’qlarg`a iye yekenligi da`lilendi. Aral jag`alawlari’nda ha`zirgi waqi’tlari’ ten`izdin` qurg`ag`an barli’q jerlerinde ha`m da`rya suwlari’ keyingi ji’llari’ barmag`an geografiyali’q

territoriyalarda, topi’raq qatlamlari’nda, jen`il mexanikali’q quramg`a iye bolg`an topi’raq territoriyalari’nda, qumlardi’n` bir jerden yekinshi jerge ko`shiw qubi’li’slari’ ha`wij almaqta. Soni’n` saldari’nan, ha`zirgi waqi’tta A`miwda`rya del`tasi’nda ha`m ten`izdin` qurg`ag`an bo`limlerinde jer rel`efinin` wo’zgeriw qubi’li’slari’ ji’ldan ji’lg`a ayqi’n ko`rinbekte. O`simlik ha`m hayuanat dwn`yalari’ni’n` wo’zgeriuleri ju`z bermekte. Talabalarga geografiya pa`nin woqi’ti’wda toli’q mag`li’wmatlar beriu kerek.

J u w m a q l a w

Adamzat ja`miyetinin` jasaw, rawajlani’w da`wrinde ekologiyali’q qa`wipsizligin ta`miynlew ha`zirgi waqi’tta ne aktual mashqalalardi’n` biri boli’p yesaplanadi’. Soni’n` bir mi’sali’ boli’p Aral regioni’n`dag`i’ antropogenlik rawajlani’wdi’n` ta`siri na`tiyjesinde payda bolg`an ekologiyali’q dag`dari’s ha`m woni’n` ekonomikali’q, socialli’q ta`siri tek g`ana Qaraqalpaqstan Respublikasi’na yemes, uli’wma Worta Aziya masshtabi’nda tarqalg`ani’n yesapqa alg`ani’mi’z za`ru`r.

Aral ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’, da`rya ag`i’n suwlari’ni’n` mug`dari’ni’n` kemeyiwi na`tiyjesinde to`mengi Aral ten`izinin` qubla regioni’n`da, buri’n ko`rilmegen da`rejede təbiyiy komplekslerdin` wo’zgeriwine ali’p keldi. Ten`iz suwi’ni’n` qayti’wi’ da`rya ag`i’n suwlari’ni’n` derlik ha`dden ti’s to`men boli’wi’ wo’z gezeginde O`zbekstan ma`mleketinin` Qi’zi’l kitabi’na kosi’msha 11 su`t yemiziwshi tu`rleri, 18 quslar tu`ri, 4 bali’q tu`ri, 2 jerbawi’rlawshi’lar tu`ri ha`m 11 wo’simlik tu`rleri kirdi. Soni’n` menen birge Qaraqalpaqstan Respublikasi’ni’n` socialli’q, ekonomikali’q jag`dayi’ to`menlep ha`m qorshag`an wortali’qqa qayti’p kelmeytug`i’n za`lel keltirildi. Soni’n` menen birge bul territoriyalarda jasawshi’ xali’qlardi’n` migraciya ko`rsetkishi ji’ldan ji’lg`a ko`beydi. Keyingi 10 ji’l dawami’nda Qaraqalpaqstan Respublikasi’nda wortasha 270 mi’n`nan aslam xali’q, yag`ni’y uli’wma xali’qti’n` 20% i wo’zinin` jasaw worni’n wo’zgertip, al wortasha 85 mi’n` adam respublika territoriyasi’nan ko`ship ketken. (A Ashirbekov, Vesti Karakalpakstana №43, 28 may, 2002 god). Ilimpazlardi’n` izertlewleri boyi’nsha territoriyada samaldi’n` ku`shi sekundi’na 30-40 metr ha`m woni’n` jiyiligi ji’li’na 140-150 ku`nge asti’.

Suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’ wortasha 2-2,5 million gektarg`a ko`terildi. Da`rya ag`i’n suwi’ni’n` to`menleniwi na`tiyjesinde suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydani’ 55,5% pa`seydi, al da`rya suwlari’ yen` to`men bolg`an ji’llari’ (1998-2000) wortasha 400-450 mi’n` gektar suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’ yegilmey qaldi’.

Ha`zirgi waqi’tta payda bolg`an ekologiyali’q dag`dari’sti’ sheshiw ma`selesinde joqari’dag`i’ ko`rsetilgen mag`li’wmatlardi’ tallay woti’ri’p tiykari’nan

bizlerdin` pikirimizshe to`mendegi jumi’slardi’ islew za`ru`rligi bar dep yesaplaymi’z:

1. A`miwda`ryani’n` to`mengi bo`limindegi jaylasqan awi’l xojali’q wo’ndiris qurami’na wo’zgerisler kirgiziw.

2. A`miwda`rya del`ta suwg`ari’w dizimlerin qayta ko`rip shi’g`i’w.

3. Suwg`ari’li’p yegiliwshi jer maydanlari’n suwg`ari’wdi’n` jan`a texnologiyasi’n islep shi’g`i’w ha`m jan`a awi’l xojali’q yegin sortlari’n payda yetiw.

4. Kollektor drenaj suwlari’nan u`nemli paydalani’w.

5. A`miwda`rya ag`i’n suwi’n joqari’dan bo`listiriwdin` woptimal varianti’n islep shi’g`i’w.

6. Aral ten`izi tu`slik jag`alawlari’na si’rttan ag`i’n suwlardi’ ali’w ma`selesin ko`teriw. (Sibir` da`ryalari’ suwlari’n).

7. A`miwda`ryani’n` to`mengi del`tasi’nda kishi ko`lemde ma`wsimlik xarakterge iye ko`llerdi payda yetiw.

A`miwda`rya ag`i’n suwi’ni’n` keyingi ji’llari’ joqari’dan ha`r qi’yli’ suw saqlag`i’shlardi’, gidrostanciyalardi’ sali’w na`tiyjesinde ha`m Aral ten`izinin` tu`slik bo`limine derlik ag`i’n suwlardi’n` waqti’nda jetpeytug`i’nli’g`i’ ma`lim.

Paydalang`an a’debiyatlar

1. Атаназарова К. М. К вопросу системы управления качеством воды водных экосистем Южного Приаралья в связи с усилением влияния антропогенных факторов. Меж. н-п конф. «Пробл. рац. использ. и охр. биол. ресур. Южного Приаралья». Нукус, 2009г

2. А Аширбеков, Вести Каракалпакстан №43, 28 май, 2002 жыл

3. Бахиев А. Б. и др. Динамика растительных сообществ юга Приаралья в связи с изменением гидрорежима Аральского бассейна. Ташкент, 1977г.

4. Бахиев А. Б, Новикова Н. Н., Мамутов Н. Пастбища и сенокосы низовьев Амударьи. Нукус, 1989г.

5. Бахиев А. Б. Растительные ресурсы Южного Приаралья и их рациональное использование. Меж. н-п конф. «Пробл. рац. использ. и охр. биол. ресур. Южного Приаралья». Нукус, 2009г

6. Беккет Ф. «Трагедия Аральского моря» Курьер ЮНЕСКО- 1994- №12.

7. Берг Л.С. Аральское море. Опыт физико-географической монографии. Изв. Туркестан. Отделение рус.геогр.о-ва, т-5. Петербург, 1908г.

8. Берг Л.С. К морфологии берегов Аральского моря. Ежегодн. геол. и минерал. России. 1902г., т.5, вып.6-7.

9. Верник Р.С. и др. Растительность низовьев Амударьи. Ташкент, Фан, 1964г.

10. Герасимов И. П. Кузнецов Н. Т. Современное состояние проблемы Аральского моря, итоги работы временной комиссии ГКНТ и задачи дальнейших исследований. В кн. Усыхание Аральского моря и опустынивание в приаралье. Алма-ата 1981г.

11. Жоллыбеков Б. Б. Влияние различных способов орошения на воднорастворимые соли орошаемых засаленных почв, расположенных в эпицентре Аральского экологического кризиса. Меж. н-п конф. «Пробл. Рац. использ. и охр. биол. ресур. Южного Приаралья». Нукус, 2009г

12. Кабулов С.К. Экологическая рол.ь Аральского моря в водном режиме пустынных растений. 1978г № 3.

13. Кабулов С.К. Гидротермический режим приаралья в связи с проблемой Аральского моря. Изв. АН сер, геогр. 1985г № 2.

14. Каулбарс А.В. Низовья Амударьи описанные по собственным исследованиям в 1973году. Л., 1981г.

15. Кесь А.С. О колебаниях уровня Аральского моря. 1958г. Жн. Природа №1.

16. Львов В. П. Колебания уровня Аральского моря за последние сто лет. Л., 1959г.

17. Львов В. П. Исследования вековых колебаний Аральского моря и их прогн5з. Алма- ата, 1961г.

18. Лымарев В.И. Аэрогеоморфологическая рекогноцинировка побережья Аральского моря. Алма ата., 1959г.

19. Лымарев В.И. Берега Аральского 5зера- моря. Автореферат док дисс. Л., 1962г.

20. Мамутов Н. К. Пастбищные ресурсы Южного Приаралья и проблемы их рационального использования. Меж. н-п конф. «Пробл. Рац. использ. и охр. биол. ресур. Южного Приаралья». Нукус, 2009г

21. Матчанова Х.К., Орел М.М. Мониторинг растительности осушенной южной части Аральского моря. Меж. н-п конф. «Пробл. рац. использ. и охр. биол. ресур. Южного Приаралья». Нукус, 2009г

22. Мирзиеев Ш. Тажикистан Республикасы бас министири О. Г. Окиловка., В газете «Еркин Каракалпакстан» № 16, 6. 02. 2010г

23. Мусин Ж. «Трагедия Арала началась в двадцатых…»Простор- 1993- №11.

24. Новикова Н.М. и др. О карте современного растительного покрова дельты Амударьи и его динамике в связи с зарегулированием речного стока.- в жн Проблемы освоения пустынь, 1981, №5.

25. Новикова Н. Н. Батаническое разнообразие дельты реки Амударьи и Сырдарьи и пути его охраны. Меж. н-п конф. «Пробл. рац. использ. и охр. биол. ресур. Южного Приаралья». Нукус, 2009г.

26. Отенов Т. О., Гроховатский И. А. Влияние усыхания Аральского моря на растительность Южного Приаралья. Меж. н-п конф. «Пробл. рац. использ. и охр. биол. ресур. Южного Приаралья». Нукус, 2009г

27. Таджитдинов М. Т. И др. Растительность современных водоемов Каракалпакии. Ташкент. ФАН, 1972г.

28. Тлеуов Р. Т., Кабулов С. К. Состояние выполнения Каракалпакским филиалом Ан Уз ССР засаданий ГКНТ 0.85.01.05.14 и задачи будущих этапов работ. В кн. Усыхание Аральского моря и опустынивание в приаралье. Алма-ата 1981г.

29. Чарыев А и др. Воздействие Каракумского канала на природу пустынь.- в жн. Проблемы освоения пустынь, 1983, №6.

30. Шермухамедов П. «Трудно жить без Арала…» Дружба народов- 1990- №1

31. Шнитников А. В. Прошлое и будущее Арала с позиции больших ритмов климата. Л., 1959г.

32. Шнитников А. В. Динамика водных ресурсов бассеина Арала в свете его климатических трансгрессии. Л., 1961г.

33. Шульц В.Л. Водный баланс дельты Амударьи. Ташкент., 1948г.

34. Шульц В.Л. Реки Средней Азии. Л. Гидрометеоиздат. 1965г.